زنجیرە کتێبی گۆڤاری کۆچ

ژمارە (٢٤)

مشتێک لە خەرمانی بیری نالی

نووسینی

ئیسماعیل فەرەج ئەحمەد

٢٠١٥

سەرپەرشتیاری زنجیرە کتێبی گۆڤاری کۆچ

سەرنووسەر حەبیب محەممەد دەروێش

ناوی کتێب: مشتێک لە خەرمانی بیری نالی

بابەت: لێکۆڵینەوەی ئەدەبی

نووسەر: ئیسماعیل فەرەج ئەحمەد

دیزاینی ناوەرۆک: حیکمەت مەعروف \ ئالین دیزاین

دیزاینی بەرگ: هەرێم عوسمان

نۆبەتی چاپ: یەکەم

تیراژ: ٥٠٠ دانە

چاپخانە: بینایي

ژ. سپاردن: لە بەڕێوەبەرێتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارە سپاردنی (١٧٤٣) ی (٢٠١٥) ی پێدراوە.

نێوەرۆک

- پێشەکی ٥
- کەسایەتیی نالی ١١
- رۆشنبیریی نالی ٣٧
- داهێنان لای نالی ٦٩
- زمان لای نالی ١٠٣
- نالی لە دیدێکی سۆسیۆلۆژییەوە ١٣١
- سەرنجامی توێژینەوەکە ١٨٥
- سەرچاوەکان ١٩٨

مشتێک لە خەرمانی بیری نالی
ئیسماعیل فەرەج ئەحمەد

پێشەکی

سالآنێک خولیای ژیانو بەرهەمەکانی نالیی لووتکە بووم. لە باپیرمەوە زۆرم لە سەر بە توانایی ئەم مەزنە دەبیست. ئاگاداری زۆر بۆنەو دانیشتن بووم، کە تەرخان ئەکران بۆ باسکردنی بەرهەمەکانی ئەم مەزنە. ئەمە جگە لەو بلاوکراوانەی لە سەردەمێکدا بووبوونە وێردی سەر زمانی توێژی خوێنەواران. هەر لەو سەردەمەوە بە پشتیوانی هەوڵەکانی مامۆستا بەرزو بەڕێزەکان، وەک: مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و مەسعود موحەمەد، کە کۆمەڵگای کوردییان زیاتر بە نالی ئاشنا کرد. بواریان بۆ چەندین باس و لێکۆڵینەوەی تر خۆشکردو ئەوەندەی تر دیدو بۆچوونەکانی هەوادارانی نالییان دەوڵەمەند کرد.

لەو سەردەمەوە هەر جارەو داهێنانو بابەتێکی نوێ لە شاکارەکانی ئەم مەزنەدا بەدیئەکرێن. وایکردووە هونەرمەندە دەنگخۆشە بەتواناکانی نەتەوەکەمان شاکارەکانی ئەم مەزنە بکەنە سۆزی دەروون و چریکەی نەبڕاوە و خزمەتی هونەری کۆمەڵگای کوردی پێبکەن.

دیوانی نالی لە گرنگترینو بەسوودترین کتێبێک بوو لە ساڵی ١٩٧٦ دا بە لێکدانەوەو لێکۆڵینەوەی شایستەوە کەوتە دەستی خوێندەواران. پاشان دەستەو دامەنی نالی،

چەپکێک لە گوڵزاری نالی، کە بە رادەیەکی زۆر بەرفرەوانتر مەلا خدر ئەحمەد شاوەیسی میکایەڵی ناسراو بە نالی بە کۆمەڵگای کوردی ناساند. بە پێی ئەو دیوانە نالی لە نێوان ساڵی ١٧٩٧ و ١٨٠٠ لە گوندی خاکوخۆڵی شارەزور لە دایک ئەبێت، تاکو ئێستا چەمی شاوەیس لە گوندەکەدا ناوی باپیری نالی ون نەکردووە.

لە شیعرەکانی نێو دیوانی نالی‌دا زۆر بواری مێژوویی، ئەستێرەناسی و ماتماتیک و ئایین و ستراتیژیەتی نووسین و بواری سەربازی و بەڕێوەبردن و پێناسە و قەڵەمڕەوی و دەوڵەت و وشەئارایی و زمانەوانی.. هتد بەدیئەکرێن.

نالی وەک دامەزرێنەری رێوگەی کلاسیکی شیعری کوردی، تاکو ئێستا کاریگەری بە سەر نووسین و بیرو بۆچوونی شاعیران و نووسەران و روونبیرانی گەلەکەمانەوە دیارەو لە بواری هونەری دەرخستنی رۆشنبیری‌و شارستانیشدا رەنگدانەوەیەکی ئاشکرای هەیە.

سەرەتا لە دیدێکی رۆشنبیری‌و شارستانی‌و کولتوورییەوە گرنگیم بە تێڕوانین لە ژیانی کۆمەڵایەتی‌و کەسایەتی‌و داهێنانو زمان پاراوییەوە بۆ نالی زیاتر بوو، وەک لەوەی گرنگی بە مێژووی لە دایکبوونو مردنو

دانانی شاکارەکانبێت. ئەو بابەتانەم بە ئەرکی کەسانی پسپۆڕی مێژوو، ئارکیۆلۆجیی مرۆڤایەتیو شوێنەوارناسەکان ئەزانی. ئەوەندەی بە لای منەوە گرنگ بوو ئەو تێڕوانینە سۆسیۆلۆجییە دیارە بوو، کە نالی درکی پێکردووەو بەو شێوازە کردوونی بە بنەمای چەسپاندنی زمانی کوردی لە نووسینو ئاخاوتندا.

شیعرەکانی نالی ئەکرێت لە چەندین روانگەوە پۆلێن بکرێن: لە رووی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیغەکانی کۆمەڵگاوە. لە رووی دەسەڵاتو داڕشتنی پێگەی نەتەوەییو کۆمەڵایەتیەوە. لە رووی پێشکەوتنی رۆشنبیریو شارستانیو کولتوورەوە. لە رووی بەرزیی ئاستی بیرو دەسەڵاتی لە رادەبەدەری ئەو زانیاریو زانستانەی بەدەستیهێنابوون.

دیارە لە یاساو رێساکانی سۆسیۆلۆژیدا چەندین سەردەمو رەوش هەیەو دەتوانرێت لێوەی بگەینە چەندین دەرەنجامو مەبەستی دیاریکراو. لەوانە دایەلۆگو هەڵسەنگاندنو بەراوردو رێکخستن، تا بەدواچوونو گەشەو پێشکەوتن ئاشکرابنو گۆڕانکاریو چارەسەر بەردەوام بێت. ئەم لایەنانە بوونیان لە بنەمای بەرهەمەکانی نالیدا هەیە. بۆیە توانیویەتی سنووری

سەردەمی خۆی بشکێنێتو لەگەڵ هەر بەرەو پێشچوونێکدا خۆی نوێ بکاتەوە.

پێئەچێت نالی لەو سۆنگەیەوە وتەیەکی کردبێتە بنەمای بیرکردنەوەی، کە نەجووڵانو نۆژەننەبوونەوەو چەقبەستن واتای مردنە. هەر کەسو نەتەوەو کۆمەڵگایەک ئەو خەسڵەتانەیان تێدابێت، ئەوە بەرەو کەنار رێئەکەنو لە خانەی دەروونیو جەستەیی بەرتەسک دەربازیان نابێت. گۆرانی بۆ پاڵەوانی نادیاری پێشینەیان ئەڵێنەوە. ئەو پێشینەیە لە هیچ کەلەبەرێکی سروشتیو کۆمەڵایەتیاندا خۆی مەڵاس نەداوەو بوونی نییە.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا بە شێوازێکی سۆسیۆلۆژیانە بە کورتی باس لە توانایی تێڕوانینی نالی ئەکەم لە رووی کەسایەتییو داهێنانو زمانەوانیو رۆشنبیریو کۆمەڵایەتییەوە. چڕو پڕیی بەرهەمەکانی نالی چەندین لێکۆڵینەوەو باسیتر لە خۆیان دەگرن. دیارە لەم تێڕوانینەوە خۆم لە شیکاری وشەکان نەداوە تاکو خوێنەر خۆی لە رووی زمانەوانییەوە ئەو وشە ئاراییانە هەڵسەنگێنێت. ئەوەی من مەبەستمە تەنها شرۆڤەی کرۆکی چۆنیەتیی ئەو تێروانینانەیە، کە نالی لە ژیانو دەرووبەری سروشتیو مرۆڤایەتی روانیووە. واتە ئەم

لێکۆڵینەوەیە تێڕوانینێکە، کە دەکرێت بەدواچوون‌و لێکۆڵینەوەی فرەوانتری لە بارەوە بکرێت.

من وەک عاشقێکی ئەو مەزنە لە هەوڵ‌و دەستە کوتێدام تا چمکێکی چامی کەواکەی، یان ریشوەیەکی سەرو مێزەرەکەی بەردەستم بکەوێت. هیچ نەبێت رێگا خۆشبکەم خەڵکانی بە توانا بەو مێژووەدا بچنەوەو چەند راستییەکی‌تری لێهەڵبهێنجن‌و بنەمای زانستی نەتەوەییمان درەوشاوەتر بکەن. خۆی گوتەنی:

یا توربەتێ، یا غوربەتێ یا رێ بشکێنین
هەر مونتەظیرە (نالی) ئەگەر مرد و ئەگەر ما.
(١٢١:١٤)

تاوەکو بتوانرێت رۆشنبیری‌و شارستانیی نەتەوەییمان بێ دژایەتی بێ بنەما بەرەوپێش بچێت. راستەوخۆ لەگەڵ برەوی رۆشنبیریی سەردەمدا وەک پێویست لێکیان بئاڵێنین‌و لە بێژنگیان بدەین. کەسانی شارەزای دڵسۆزی نەتەوەکەمان بتوانن بەرفرەوانتر لە چەندین روانگەی بیرکردنەوەی نالی بکۆڵنەوە.

ئیسماعیل فەرەج

***

کەسایەتیی نالی

لێکۆڵینەوە لە نالی وەک خۆدانە بەر شەپۆلی ئۆقیانوسێکی بێکۆتایی وایە. دیارە ئەگەر ئاوابێت کارەکە بەو ئاسانیە نییە، کە بتوانین شێوازی کەسایەتی‌و داهێنان‌و چالاکییە بیرییەکانی ئەو مەزنەو شێوەی بیرکردنەوەی شرۆڤە بکرێن‌و گرێوگۆڵی نهێنیەکان بکرێنەوە، خۆی واتەنی:

(نالی) عەجەب بە قووەتی حیکمەت ئەدا دەکا
مەعنایی زۆر و گەورە بە لەفظی کەم و بچووک
(١٤–٢٦٠)

یاخود بە پێی بۆچوونی مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕڕیس لە پارچە شیعرێکدا نالی مەزن لە خۆی دەدوێت‌و دەڵێت:

ناودان قلم نالی فصاحتده همان
نشئەی آب بقا، زمزمەء کوثری وار
(١٤.٢١٨)

ئەمە واتە بسولکی قەڵەمی نالی لە ڕەوانیدا نەشەی ئاوی حەیات‌و بیری هەڵقوڵینی حەوزی کەوسەری هەیە. هەڵقوڵین‌و لەبەر ڕۆیشتن‌و بەردەوامیی واتای زیندوو مانەوەیە واتای ژیانە. ئەو حەوزەی نالی مەبەستێتی ئەو ئۆقیانووسە بێ سنوورەیە، کە پێویستی بە (غواص) هەیە تا مرۆڤ بتوانێت تیایدا ڕۆبچێت. خۆی گوتەنی:

بەحری غەزەلم پڕ لە دوڕو گەوهەرە، ئەمما
غەوواصی دەوێ یـــەعنی بە تـــەعمیقی بزانە
(١٤.٤٨٠)

وەنەبێت نالی ئاگاداری جوگرافیا نەبووبێت، نەخشەیەکی بەئاگایانەی جیهانی لەبەردەستدا بووە، کە شارەزایانە بە پێی تێڕوانینی خەڵک‌و ناوچەکە بەکاریهێناوە، ئەگینا ناوی یەکێک لە ئۆقیانووسەکانی دەبرد وەک چۆن بۆ ئاسانی تێگەیشتن دەڵێت:

ســـــروشکی من کە لێڵاوە، غوبـــاری کۆە و هاموونە[1]
وەرە سەرچاوەکەم بنواڕە، وەک ئاوێنە، چەند ڕوونە
"٥٢٠.١٤"

---

١) کۆە و هاموون ناوی دوو شاخی بەرزن لە تورکمانستان. (جگە لەوە دەریاچەیەکی (سیستان) لە ئێران ناوی هاموونە. ئەم زانیارییەم لە مامۆستا جەعفەر وەرگرتووە).

ئەگەر مرۆڤێک ئاوا خۆی لە تانوپۆی ژیان بدات سەرسام نابێت؟ چۆن دەکرێت بە چەند وشەو دێڕێک، یان بە لێکۆڵینەوەیەک کەسایەتیی ئەم مەزنەی دنیای رۆشنبیریی کوردی پێناسە بکەین‌و دیوە نادیارەکانی ژیانی ئاشکرا بکەین؟

چەندین رێگا هەن، کە ئەگەر بۆ مرۆڤ بشێت لێیانەوە هەوڵئەدات تاکو بتوانێت چمکێک لە ژیان‌و هەڵسوکەتی خۆیی‌و کەسانی‌تری پێشی بکاتەوەو تێیان بگات. جا ئەو رێگایانە ئایینی بن، یاخود فەلسەفی‌و زمانەوانی، یان سیاسی، یاخود زانستی بن. بێگومان هەر کام لەو رێگایانە مێژووی دیاریکراو، سنووری کارو تێڕوانینی خۆیی هەیە. هەر یەکێکی پێشتریان لەوی پاشخۆی نوێترە. بەڵام زانست لە هەموو ئەو بوارانە نوێترەو مرۆڤی سەردەم خوازیاری ئەوەیە لەم رێگایەوە بتوانرێت داهێنان‌و بژێوی‌و پێویستی دابینکردن‌و ئاستی پێکەوە ژیان‌و سەربەستی مسۆگەر بکات.

ئەمڕۆ ئێمە لە سەردەمی پێشکەوتنی زانست‌و تەکنەۆلۆژیدا دەژین. کاریگەریی ئێمە بە سەر ئەو لایەنەوەو ئەو لایەنە بە سەر ئێمەوە بە ئاسانی بەدی دەکرێت. بەڵام بۆ ئەو سەردەمەی ئەم مەزنە مرۆڤەی کوردی تیادا ژیاوە، بە هەموو ئەو جیاوازییانەی ئێستاو

ئەوکاتەشەوە مرۆڤ، جگە لە ئارەزووە بایۆلۆژییەکانی بە رادەیەکی کەمتر مەیلی بۆ بابەتەکانی‌تر هەبووە. ئەوجا لە پلەی دووەمدا جیاکردنەوەو گرنگییە تایبەتییەکانی خودی مرۆڤ خۆی هێدی هێدی گەشەیکردووە؛ تێڕوانینی لە ئاسمانەوە خستۆتەسەر زەوی. گرنگترینیان گەشەی ئەزموونە کۆمەڵایەتی‌و مێژووییەکان بووە."٢٣٥.٢٦"

ئەم بابەتە لە توانای درکپێکردنی ئاستەنگ‌و کێشەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤەوە بەرجەستە ئەبێت، هەر ئەو شارەزایی‌و ئەزموونەیە کۆمەڵگا رێکدەخات‌و کرداری بەرەوپێشبردنی مرۆڤ‌و گۆڕانکاریی تیادا ئەوروژێنێت.

نیشـــانەی پوختەگی بێ دەنگییە (نالی)! ئەگەر پوختەی
بە حوججەت طەی بکە نامە، بە حیددەت پەی بکە خامە
"٤٧٣.١٤"

لە شیعرەکەدا دەکرێت هەر شێوە جووڵەو گۆڕانکارییەکی زیندوو، یاخود بونیادنەرانەی راستەقینەی تێدا دەستنیشان بکرێت. ئەم بوارە زۆر لکو پۆپی لێ دەبێتەوە. ئێمە لەم بەشەدا تەنها مەبەستمانە کەسایەتیی نالی والا بکەین.

نالی وەک بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتیی دیار ئەو درک‌و شارەزایی‌و ئەزموونانەی لە خودی خۆیەوە بۆ

مرۆڤی سەردەمی خۆی گواستۆتەوە. تاوەکو ئەمڕۆ ئێمە سوودمەندبووین لێی. ئەو هاوکێشەیەی بە زیندوویەتی ڕاگرتووە بەوەی هەموو کارو چالاکییەکان لە مرۆڤەوە بۆ مرۆڤن‌و ڕادەی گرنگیدان بە مرۆڤ سنووری نەبێت.

گرنگیدان بەم مەزنەی کورد مێژووییەکی دوورودرێژی هەیە. لە نێو تەموومژی نامۆیی‌و نادیاری ئەو مێژووەدا ئەمەوێت باس لە ئاڵۆزترین بابەت بکەم، کە ئەویش کەسایەتیی خودی نالییە. هەوڵی دڵسۆزانەی بەرچاو هەیە بۆ ئەم مەزنەی دنیای ڕۆشنبیریی کوردی. لە دنیادا هەروابووە بیرمەندان، توێژەران لە زۆر بواری مرۆڤایەتیدا پێشئەوەی باس‌و لێکۆڵینەوە بکەن لە چەندین ڕوانگەی جۆراوجۆر دەدوێن. بیری جیاوازیشیان لا بەرجەستە دەبێت. بەو جیاوازییانەشەوە لە زۆر ڕووەوە جارێکی‌تر بە هەر شێوازێک بێت پێکگەشتوونەتەوە، بەڵام هیچ کاتێکیش یەک کلێشەیی‌و یەک دیدی بیریان نەبووە. هەر ئەمەشە بیرمەندو توێژەرانی هانداوە تیۆرو یاساو پێگەی جیاوازی بیرکردنەوە بەکاربهێنن‌و باس و لێکۆڵینەوەی جیا لەسەر کێشەیەک، یاخود ڕەوشێک بنووسنەوە. نالی لەم ڕوانگەیەوە زۆر وردەکارانە بۆ ئەم سۆنگەیە ڕۆشتووەو بە شاکارێک دەکرێت جگە لە واتا

ڕەواڵەتییەکەی بە چەندین شێواز لەو لایەنەوە شرۆڤە بکرێت. دەڵێت:

ســـەری هەر مووی بەدەنم طەرزە تەمەنناێیکە
گـــەردشی نووکی سەرم دوکەڵی ســـەوداێیکە
وەرە سەر سەیری صەفاگاهی نەظەرگەی چاوم
کە عەجەب مەنظرەیی ســـەیر و تەماشـــاێیکە
(١٤–٤٦١)

لێرەوە هەوڵی دابینکردنی بنەماکانی کارکردن ئەدات بۆ داڕشتنی پلانی خۆشنوودی مرۆڤایەتی. هەر ئەو شێوە هەوڵدانەیە، کە جیاوازییەکان ئەخاتە چوارچێوە زانستییەکەیەوە. بوار بە چەندین بیروبۆچوون‌و ڕای جیاوازی‌تر دەدات تاکو بە یاسا کۆتاییان بێت. مەبەست لە وشەی کۆتایی کۆتاییهاتن نییە، بەڵکو کۆتایی لە لێکۆڵینەوەدا واتەی سەرەتای دەستبەکاربوونە. ئەمە بۆ ئێمە لە باسی نالییەوە ئاشکرایە دینامیکییەتێکی زیندووی بە ژیانی خۆیداوە ئەو کۆتایی‌و سەرەتایەی ئاشکراکردووە و دەڵێت:

تابەکەی وەک راوییەو، وەک سانییەی سێ پەل شکاو
بێ طەواف و ســـەعی و عەمرە هـەر بخەوم و، هەر بخۆم
من لـــەوانەم چی کەوا ئــەهلی وەســـیلە و مەسئەلەن
عامیل و نـــاچـــار و مـــەعذوور ئـــەر بلێن هەر بێنە بۆم!
"٣٠٣-٣٠٢:١٤"

هەمان ئەو دەستبەکاربوونو بەردەوامییەیە، کە کەسایەتییو بیرمەندانیتری دنیا گرنگیان پێداوە. ئەو کاتانەی لایەنە مادیو مرۆڤایەتیەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی هاوسەنگیان تێکدەچێت، یاخود بە پێچەوانەوە لە ئەوپەڕی بووژانەوەدان، لێپرسراوێتیی لە سەر هەردوو لایەنەکە وەک نهێنیەک سەرهەڵئەدات، چونکە لە سێبەری شەختەبوونو تاریکستانو تەمومژی لێپرسراوەتیدا، یاخود لە خەوی حەوانەوەو پاڵدانەوەی بێ هەڵوێستیدا، ئەو کەسانەی بەرەو ئامانجێکی چاکسازیو رۆشنبیری مادیو کۆمەڵایەتی رێچکەگرتوو هەنگاودەنێن، هەوڵی تاوتوێی کێشەو گرفتی شارستانی ئەدەن، کە ئەگەر لێپرسراویتییەکە وەک پێویست لە ئەستۆ نەگیرێت ئەوە بارودۆخە شەختەبووەکان دەبنە بەربەست بۆ لایەنە گرنگەکانی ئەو ژیانە کۆمەڵایەتییە. تاڕادەی دانەڕشتنی پلانو دواخستنی بۆ سەردەمێکیتر. هەر دوو رەوشەکە بوار بە شێوازو بیری جیاوازی ئەو لایەنانە ئەدات لێی بدوێی. نالی ئەو شێوە لێپرسراوێتییە شەختەبووانە بەلاوە

ئەنێتو هەڵۆ ئاسا لە بەرزی ئاسمانی زانستو داهێنانەوە باڵەفڕێ ئەکات. بۆ گەیشتن بە ئاشکراکردنی ئەو بابەتە نادیارانەی بوونەتە سەکۆی گفتوگۆی چەندین روانگەی مادیو کۆمەڵایەتی بۆ چارەسەری کێشەو دروستکردنی پەیوەندی نێوان تاکەکەسو کۆمەڵگا، یاخود کۆمەڵگاو خێزانو پاشان بۆ سەر ئاستی دەسەلات، لە بواری زانستە هونەرییەکاندا.

لێم حەرامە دانەو و ئاوی حەماماتی حەرەم
من کە بازی دیدە بازم نەک شەوارەی دەستەمۆم
"٣٠١:١٤"

یاخود لە شاکارێکیتریدا ئەڵێت:

بە ظاهیر شادمانیمە لەبەر کەتمی هەموو دەردان
کە (نالی) گەر بناڵێنێ ئەمیش نەشئە و سورووریکە
"٤٦٠.١٤"

لە چامە پڕ بەها سوێیاوییەکەی، کە ناردی بۆ سالمی هاوڕێی ئەو لایەنە هونەرییەی بە چاکی تێدا هەڵهێنجابوو (سالم) لە وەڵامەکەیدا ئاشکرای ئەو تواناو پەیوەندییانە دەکات، کە نالی وابەستەیکردووە بە خۆیو کەسو خێزانو پەیوەندی کۆمەڵایەتیو ئێرکیۆلۆژیو مۆرفۆلۆژیو ژینگەوە، تاکو بە واتاکانی ئەم سەردەمەی

ئەمڕۆ ئەگاتە ئاستی وڵاتو دەسەڵاتی بەڕێوەبردن. (سالم) دەڵێت:

بۆ موڵکی شامە نامەیی من، سویی (نالی) یە
هەر حەرفی ئەو لــە وەضعی ویلایەت دەدا خەبەر
پرسیویە ظاهیرەن لە رەفیقانی یــەک جیهەت
ئەحوالی ئەهلی شـــەهر و رەفیقانی ســـەر بەسەر
لەو سایەوە، کە حـاکیمی بابان بـەدەر کران
نەیدیوە کەس لە چیهرەیی کەس جەوهەری هونەر
"١٤:١٩٩–٢٠٠"

مامۆستا موحەمەد ئەمین هەورامانی بۆ مەولەوی دەڵێت: تێگەیشتن لە مەولەوی مەولەوییەکی ئەوێت. زۆر راستە، بەڵام ئێمە باس لە نالی ئەکەین ئاخۆ تێگەیشتن لە نالی چەند نالی بوێت؟

توێژەرەوانی بواری کەسایەتیی زۆر بە وردی لە کرداری پەیوەندییە ئاڵۆزە جۆربەجۆرەکانی وەک: فێربوون، درککردن، پاڵنەرە سەرەکییە دەرەکیو لاوەکییەکانی تاکەکەس دوواون. بواری توێژینەوەی کەسایەتیی لەسەر کردارێکی سایکۆلۆژی یان کۆمەڵاتی، یاخود جەستەیی دیاریکراو ناوەستێت، بەڵکو لە پەیوەندییەکانی نێوان کردارو رەفتارو چەندین کارلێکی خۆییو بابەتیدا خۆی ئەنوێنێ. هەڵسوکەوتو ئاخاوتنو

رەوشتو مامەڵەی مرۆڤ کارێکی ئاڵۆزە بۆ لێکۆڵینەوە. بۆیە لە کاتی لێکۆڵینەوەی ئەم بوارەدا چەندین تێڕوانینی جۆراوجۆرو چەندین بیری جیاواز بەشداری دەکات؛ ئەمە واتای ئەوەیە تاوەکو ئێستا تیۆرێکی راستودروست بۆ توێژینەوەی کەسایەتیی نییە، چونکە هەرکەسو بیرمەندو زانایەک هەوڵدەدات لە روانگەی بیری خۆیەوە لە مرۆڤو ژینگەی سروشتیو کۆمەڵایەتییەوە لە دابونەریتو بەهاو رەوشتو مامەڵەوە پێناسەی کەسایەتیی بکات. لێرەدا راستە ئەگەر بڵێین پێناسەکانی کەسایەتیی هێندەی ژمارەی گرنگی پێدەرانی ئەبن. لەبەرئەوەی کەسایەتی بە رێکخەری بیرو بۆچوونەکانی تاکەکەس ئەدرێتە قەڵەم. ئەو رێکخستنەش سۆنگەی تواناو شێوازی تێکەڵاوبوونی تاکەکەس لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا پێکدێنێت.

(کلاید کلاکهۆن) کەسایەتی بەوە پێناسە ئەکات: "تەواوکاری ئەو نەریتە کردەوەییانەی تاکەکەسە، کە لە رێگای گروپو دەستە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکانی وەک خێزانو مەکتەبو ... هتد فێری ئەبێتو بە رۆڵی دیاریکراوی خۆی هەڵدەستێت. ئەمانە بنەی کەسایەتییەکی دیاریکراوی تیادا دروست ئەکەن".(١٨:١٠٤)

لێرەدا کەسایەتی لە رێگای رەفتارو رۆڵ بینینو ئاستی تێگەیشتنو هەڵسەنگاندنی خود لە ناو کۆمەڵگادا

دەرئەکەوێت. لەبەرئەوەی کەسایەتی بونیادێکی کاملّی پێگەشتووە. لەسەر بنەمای هەلّوێست وەستاوە. چەندین ئاستی جیاواز لە خۆئەگرێت، ئەمەش واتای وەلاّمدانەوەی بنەماو بنچینەیەکی گشتگیری کەسایەتیی مرۆڤە بەرامبەر دۆخە جیاوازەکان.(١٠٦:١٨)

(ئوگبێرن) کەسایەتیی بە وابەستەبوونی نەریتە کۆمەلاّیەتییەکانی مرۆڤ خەملاّندووە، ئەو وابەستەییە گشتگیرە لە رێگەی هەستو نەستو نەریتو بیرو بۆچوونو تێکەلاّوبوونی ژینگەی کۆمەلاّیەتییەوە دەردەکەوێت.(١٣٦:٢٢) لای (ماکلیلاند) کەسایەتی بریتییە لەو بۆچوونەی ئەتوانێت لە کارێکدا رەفتاری تاکەکەس پێناسە بکاتو لە هەر ساتەوەختێکیدا بەرەورووی دنیای کەسایەتی بکاتەوە.(٤٠٩:١٠) هەندێکیتریش کەسایەتیی تا رادەیەک بە خەسلّەتێکی رێکوپێکی نموونەیی نەریتو بیرو بۆچوونو باوەڕو بەهاو مۆرکی تایبەت بە کەسێکی دیاریکراوەوە پێناسە ئەکەن. هەندێک کەسانیتر کەسایەتیی بەوە پێناسە ئەکەن، کە بریتی بێت لە دەرەنجامی هەموو ئەو ئەزموونە کەسییانەی بە هۆی ژینگەی شارستانییەوە بەرەورووی دەراوی تێکەلاّوبوونی کۆمەلاّیەتی ئەبێتەوە.(٣٣٥:١٣)

(ئەلّبۆرت) پێناسەی کەسایەتی بەوە ئەکات، کە رێکخستنێکی داینامیکییە لە نێو ناخی مرۆڤدا. ئەو رێکخراوە سایکۆ - فیزیکییەیە، کە شێوازی رەفتاری تاکەکەس دیاری ئەکات بۆ مسۆگەرکردنی هاوسەنگی لەگەلّ ژینگەدا.(٣٥٦:٢) ئەکرێت بەم ریزبەندیانەدا بچینە خوارو چەندین پێناسەی جیاوازی کەسایەتیی بکەین. هەر کەسێک لە ئێمە ئەتوانێت بە پێی بۆچوونی خۆی بەهەندی کەلّەکەبوونی زانینو ئەزموونەکانی خۆی پێناسەیەکی تارادەیەک شیاو بۆ کەسایەتیی دابنێت. بەگشتی کەسایەتیی لە دوو پێکهاتەی سەرەکی مادیو کۆمەلاّیەتی یاخود ستونیو ئاسۆیی پێکدێت، لایەنی بۆچوونو فێرکردنو زانین هەلّیدەسەنگێنێتو دیاریئەکات. بەم لایەنانەش ئەکرێت چەند خەسلّەتێکی دیار بۆ کەسایەتیی نالی دەستنیشان بکەین. لەوانە:

یەکەم: نالی لە دنیای شیعرو ئەدەبی کوردیدا بێ هاوتایەو یەکێکە لەو زانا پایە بلّندانەی شەتلّی چەندین بواری رۆشنبیری، شارستانی، کولتووری، مرۆڤایەتی بە زمانی پاراوی کوردی راستگۆیانە چاندووە. کردوونی بە بەردی بناغە بۆ سەردەمی خۆییو پاش خۆیو لە زۆر بواری فەلسەفەو زانستو شارستانی دوواوە. هەولّەکانی ئەم مەزنە بریتین لە کۆمەلّێک دلّسۆزیو بەتەنگەوەهاتنی

رۆشنبیریو شارستانیغه‌تو کولتوورو هه‌وڵدان بۆ دارشتنێکی زانستییانه‌ی زیندوو.

دووه‌م: نالی نموونه‌یه‌کی ده‌گمه‌نو سامانێکی نه‌ته‌وه‌یی گه‌وره‌ی وای بۆ به‌جێهێشتووین، که قه‌ڵه‌مو نووسینی چه‌ند لاپه‌ڕه‌یه‌ک، یان لێکۆڵینه‌وه‌یه‌ک نه‌توانێت له تواناکانی ئه‌م مه‌زنه بدوێت. هه‌موو بواره فه‌لسه‌فیو سیاسیو کۆمه‌ڵایه‌تیو مرۆڤایه‌تییه‌کانی به ئاستێکی وایابردووه، که بوون به بنه‌ماو روونمای ئاستی پێشکه‌وتنی ئه‌و سه‌رده‌مه‌و گه‌نجینه‌یه‌کی گونجاوه بۆ ئێستای ئێمه‌و لێی ئه‌دوێین.

بۆیه ده‌کرێت له رێگای وشه‌ئاراییو هونه‌رو ئێستاتیکای شیعره‌کانییه‌وه هه‌ڵسوکه‌وتو چۆنییه‌تی بیرکردنه‌وه‌و که‌سایه‌تیی ئه‌و مرۆڤه مه‌زنه‌ی کوردی پێدیاریبکرێت. ئه‌مه هاوتایه له‌گه‌ڵ تواناکانی نالیدا بۆ تێڕوانینی شایسته‌ی ئه‌و جموجۆڵی هه‌ڵسوکه‌وتو بیرکردنه‌وه ئاشکرایه‌ی که‌سایه‌تیی خۆیی پێناسیووه‌ته‌وه. به ئاشکرا ده‌ڵێت:

راستیی جه‌وهه‌رییه تیغی زوبانی (نالی)
نه‌رم و توند، ئاوی گه‌لوگیره، قصه‌ی پێ ده‌بڕێ
(٦٥٤:١٤)

سێیه‌م: ئه‌توانرێت نالی له ریزی ئه‌و که‌سایه‌تییانه ناونووس بکرێت، که هه‌وڵی پێشکه‌وتنو گه‌شه‌پێدانی شارستانی مرۆڤایه‌تیانداوه. وه‌ک خاوه‌ن بیرێکی داهێنه‌رانه‌ی شایسته باسی بکرێت. بۆ خوێنه‌رو توێژه‌ر هه‌یه ئه‌و که‌سایه‌تییه مه‌زنه له روانگه‌ی پێشکه‌وتنی شارستانییه‌وه به خاوه‌ن بیری پێشکه‌وتوخوازی ئه‌و سه‌رده‌مه‌و گه‌شه‌و پێشکه‌وتنی سه‌رده‌مێکی دیاریکراوی کۆمه‌ڵگای ناونووس بکات. به پێی روانگه‌و بیرو بۆچوونی جیاواز له‌یه‌که به‌یه‌که‌ی به‌نده شیعرییه‌کانی بکۆڵێته‌وه. ئه‌وجا مه‌ودای گۆڕانکاری ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی تیادا ده‌ستنیشان بکرێتو بکرێته به‌ردی بناغه‌ی رۆشنبیرییه‌کی پێشکه‌وتوو بۆ ئه‌مرۆ.

هه‌موو شیعره‌کانی نالی ده‌چنه خانه‌ی هونه‌ره‌وه له کرۆکی هونه‌ری به‌ئاگاهاتنه‌وه‌ی یاخیبوونه‌وه نزیکمان ده‌کاته‌وه، یاخیبوون له هه‌موو ئه‌و ره‌وشو رووداوه دزێوه ناوازانه‌ی له ژیانی کۆمه‌ڵایه‌تیدا رووده‌ده‌ن. تاوه‌کو به‌و یاخیبوونه ره‌وتی ژیانی ئاسایی بۆ کۆمه‌ڵگا بگه‌ڕێته‌وه. هه‌ر دێڕێک له شیعره‌کانی نالی جوانییه‌کی بێهاوتای عه‌قڵه‌و به زانستو فه‌لسه‌فه پێودانگ ده‌کرێت.

ئه‌حوه‌لی ته‌فره‌قه نه‌ظه‌ر ته‌قوییه‌تی سه‌به‌ب ده‌کا
عاریفی وه‌حده‌ت ئاشنا له‌م قسه‌یه ئه‌ده‌ب ده‌کا
(٩٧:١٤)

کەواتە لە خۆیەوە نییە، کە دەڵێت:

(نالی) ئێستە تاجی شاهیی و تەختی خاقانیی هەیە
شەوکەت ئارا، موحتەشەم دیوانە، فیکرەت صائیبە
(٤٠٠:١٤)

زۆربەی ئەو وشانەی بەکاریهێناون، بەندن بە سۆسیۆژیو ئێرکیۆلۆژییەوە. واتاو گەورەیی مرۆڤمان بۆ شرۆڤە دەکات. لێرەوە گەورەیی کەسایەتیی نالی خۆی نیشان ئەدات، کە لەو سەردەمەدا کەس وەک نالی بەو شێوازی هەوڵو خۆێندنەوەیەدا تێنەپەڕیووە. پەی بە گرنگیی ئەو راستییانە نەبردووە. بۆیە بەرهەمەکانی ئەم مەزنە بێمنەتە بۆ هاتنو بەدواداچوونی جۆراوجۆری زانستییانە. نالی لە داڕشتنی پلانو نەخشەو بۆچوونی ئاسودەیی بۆ پێشکەوتنو گەورەیی کۆمەڵگاکەی مێژووی تۆمارکردووە. بگرە رۆشنبیریی نەتەوەو وڵاتیشی بە نەمری هێشتۆتەوە. لە داڕوتانو چەقبەستن رزگاریکردوون، چونکە ئەم مەزنە عاشقی وڵات بووە. هەر لەو عەشقەیەوە بۆ وڵات دەڵێت:

دڵ سیاسەنگ نەبێ، مائیلی خاکی وەطەنە
خاڵی لەعلی حەبەشە، ساکینی بوردی یەمەنە
(٥٢٤:١٤)

واتای ئەوە ئەگەیەنێت هەموو شتێکی لە وڵاتەکەیدا خۆشویستووە. خۆ ئەگەر خۆشەویستی بچێتە ناو دڵەوە ئەوە جێگەی رقو کینەی تێدا نابێتەوە. خۆ ئەگەر کرۆکی خۆشەویستیی خود، وڵات، نەتەوە دیاریکرا ئەوە هەموو ئەو ئەستێرانەی لە هەر وڵاتێکیتری ئەم جیهانەدا کەسانی بە تواناو برەودەری گۆڕانکارییە بنچینەییەکانو دێنە ریزی نالیو دەرئەکەون.

توێژینەوەو شرۆڤەکردنی بابەتەکانی نالی لە رووی چەندایەتییەوە بۆ باری دەروونیو زانستو پۆلێنکردنی ئەم لایەنانە کۆمەڵێک کڵێشەی چۆنایەتی خودی ئەم مەزنەمان بۆ روونەکاتەوە. لە هەمانکاتدا چۆنییەتی خەسڵەتی کردارو رەفتارە بەدەستهێنراوەکانی ئەم کەسایەتییەمان لە لایەنی چەندایەتییەوە بۆ دەردەخات.

فارس و کورد و عەرەب هەر سێم بە دەفتەر گرتووە
(نالی) ئەمڕۆ حـــاکمی سێ موڵکە، دیـوانی هەیە!
(٥٧٧.١٤)

چوارەم: نالی شاعیرێکی پایەبەرزو بێهاوتای دنیای شیعری کوردییە. هەر لە سەدەمی خۆیەوە تاوەکو ئێستا پلەو پایەی ئەو مرۆڤە وەک ئەستێرەیەکی درەوشاوە بە ئاسمانی دنیای رۆشنبیریی کوردییەوە دیارە. زۆربەی

هۆنراوەکانی لە ئاستی رونبیری‌و زانیارییەکی وادان تێڕوانینێکی تایبەتی بۆ تێگەیشتن دەوێت.

کەم کەس هەیە بتوانێت بە یەکجار مەبەست‌و خواستی نالی لە بۆچوونێکدا شیبکاتەوەو وەکئەوەی، کە خۆی مەبەستی بێت تێیبگات، هەر وەک نالی خۆی ئاماژەی پێداوەو دەڵێت:

(نالی) بە داوە شەعری دەقیقی خەیاڵی شیعر
بۆ ئەو کەســـەی کە شاعیرە صەد داوی نایەوە
(٥٥٥:١٤)

ئەوەندە بە وردی چۆتە نێو دنیای ماریفەتەوە، کە ئەتباتە ناو دنیایەکی دەروونی‌و فەلسەفیی ئەوتۆوە لە گرێوگۆڵی ژیانی تاکڕەوی دەرباز ئەبیت. بە ناچاری لەگەڵ گشتدا یەک ئەگرێتەوە. نالی خۆی زۆر بە ئاشکرا ئاماژەی بەم لایەنە داوە دەڵێت:

من سەروی ڕەوانی چەمەنی عالەمی باڵام
(نالی) بە طوفـەیلی بووەتە سـایە لەدوو من
(٣٣٢:١٤)

یاخود لەم شاکارەدا بەکام شێوە لەم لایەنەوە خۆی لە لوتکەدا دەسەپێنێت:

ئیثباتی خەط و خاڵە، بەصەد شوشتن و گریان
ناچێتەوە ئـــەم نوقطە لە نێو دیـــدەیی تەڕدا
(٨١:١٤)

ڕواڵەتی واتاکان لە شیعرەکانی نالیدا ئاشکرایە، بەڵام گوزارەکانی‌تریان ئەمانبەنە نێو دنیای فەلسەفەو زانستەکانی‌ترەوە. پەلکێشی ڕۆشنبیری ترمان ئەکات. لەو سەردەمەوە تاکو ئێستا شیعرەکانی نالی پڕن لە حیکمەت‌و پێکانی نێوەڕۆکی کۆمەڵایەتی. سیستەمی باوی ئەو سەردەمەی کردۆتە وانەی بەسوود. بۆ ئەمڕۆش ئەبنە هەوڵدانێک بۆ سازاندن بە بەلاوەنان‌و راستکردنەوەی ناجۆرییەکان. پشوویی جەستەیی‌و ئارامی بۆ بیر بەرجەستە ئەکەن. ئەویش لە ئەنجامی ئاوێتەبوونی ئەو توانایيە فیسیۆلۆژی‌و هۆکارە ژینگەیی‌و رۆشنبیری‌و زانیارییە تایبەتیانەوەیە، کە خودی نالی بە دەستی هێناون‌و کردوونییتە داهێنان لە شیعرەکانیداو بە لای خۆیاندا راپێچمان دەکەن. ئەمە تێڕوانێکی جوان بە کەسایەتیی نالی دەبەخشێت. ئەم خەسڵەتە توانیوییەتی ناخی کەسایەتیی تایبەتی نالی بهەژێنێت‌و کاری تێبکات. ئەو کاریگەرییە بۆ دەرەوەی خودی خۆی بگوێزێتەوە، وەک ئەو نامەیەی بۆ مردنی باوکی حەبیبەی نووسیووە. ئەمیش (نالی)، کە وەک حەبیبە ئەگری. بەڵام نالی گەورەییەکەی خۆیی لە گەوهەر رشتندا ئاماژە پێداوە.

بۆ گریەیی تۆ ڕەنگە منیش هێندە بگرییێم
گەوهەر بڕژێنین بە بوڵندیی قەد و باڵات
(١٣٩:١٤)

یاخود ئەوکاتەی وەڵامی نامەکەی برایم پاشای میسر ئەداتەوە:

میرود نالی أز أینجا چو حریص أز دنیا
با لب خوشک و کف خالی و چشم پر نم
(٣١٣:١٤)

هەر چەندە ئەم نامەیە بە نەبوونی پێکهاتەکانی سیستەمی کۆمەڵایەتی کوردەواریماندا شۆڕدەکاتەوە. (بە پێچەوانەی سەردەمی عەباسییەکانەوە، کە تاوەکو کام ئاست موتەنەببیان بەلاوە گرینگبووە. بە تایبەتی دوای ئەوەی لە دەسەلاتی عەباسییەکان زویردەبێتو ئەچێتە شام تاکو پارێزگاری گرنگییەکەی بکرێت). ڕێکخستنو گرینگیدان بە فاکتەرەکانی ژیانی کەسایەتیی نالی ئاشکرایە، کە تا چ رادەیەک توانیویەتی هاوسەنگیو هێزو دینامیکییەتی ئەو کەسایەتییەی خۆی بپارێزێت. واتە هەستو سۆزو خۆشەویستیی تەواوی ئەم کەسایەتییەمان پێ ئەناسێنێت.

وەرە سەیری خیابان و بەیاضی دەفتەری نالی
کە صف صەف، مەصرەعی بەرجەستە، ڕیزی سەروی مەوزوونە
(٥٢٣:١٤)

پێویستە وا لە کەسایەتیی ئەم مرۆڤە مەزنەی کورد وردبینەوە، کە ئەو سەردەمەو تەنانەت پێش خۆیشی لەو مێژووەدا. لەو بستە قەڵەمڕەوەی خاکی کورداندا. نالی یەکێک بووە لەو کەسایەتییە دیارانەی سروشتی مرۆڤایەتیی تییدا هەڵسەنگاندووە. ئازایانە بەرەنگاریی گێچەڵەکان بۆتەوەو بیری خۆی لە سەر داڕشتوون، چونکە وشەیەکی بێ مەبەست لە شیعرەکانیدا بەدی ناکەین. رستەیەک نییە بە واژە کۆمەڵایەتیو رەوانییەکان لە بابەتێکی فەلسەفەی ژیانی راستەقینە نەدوێن. چەندین بابەتی ئاڵۆزی کرۆکی مرۆڤی واڵاکردووە. تاوەکو ئەم سەردەمەش کەسێکی ئاوا جەربەزەو خاوەن بیرێکی کراوەو خولیای پێشکەوتنو داهێنانو دەسگیری نەتەوەکەمان. بە شێوە زمانێک پێشتر پەی پێنەبراوە، شک نابەین. کەس بەو ئازایەتییە خۆی لەو بابەتانە نەداوە. ئەگەر ئەو نەبووایە خۆ تاکو ئێستا لەوانەبوو تورکیو عەرەبیو فارسی ببوونایە بە شێوازی نووسینەکانمان. ئەگینا بۆچی ئەوە چەندین ساڵە ملیۆنان خەڵک داوای یەک شێوە نووسینی کوردی ئەکەن؟

نالی لە دڵسۆزی بۆ خاکو نەتەوەکەی ئەو داهێنانە گەورەیەی بەرجەستەکرد.

کەس بە ئەلفاظم نەڵێ خۆ کوردییە خۆ کردییە
هەر کەسێ نادان نەبێ خۆی طالیبی مەعنا دەکا
(١٠٧:١٤)

ئەو هەموو هەڵوێستو زانیارییە زمانەوانیو خۆشەویستیو وڵاتو ئایینو خۆشنودیو خەمۆکیو بێ ئومێدیو تێڕامانو عەشقو گەشەو گۆڕانو نۆژەنبوونەوە مادیو کۆمەڵایەتییەی سروشتو مرۆڤ، کە لای نالی بەبێ زۆر لە خۆکردن لە رووی بیری خۆیەوە هاتوونەتەکایەوە. کردوونی بە پێگەی بزووتنەوەی شیعری کلاسیکی کوردی.

تاوەکو لەم مەزنە رامێنی لکو پۆی جیاجیاو تەرزی نوێت لا بەرجەستە دەبێت:

بەحثی سیڕڕی دەهەنی نوقطە بە نوقطە بگەڕێی
ســـەری مووێی نییە بێ نوکتە لە دیـــــوانمدا
(٩٢:١٤)

ئەم لکو پۆو چڕوپڕیو زانیاریانە هەندێکجار جیاو هەندێکجار ئاوێتە بە یەک دەبن. وا لە مرۆڤ دەکەن لە بەرزیی کەسایەتیی ئەم مەزنەوە بکەوێتە هەڵشێلان،

تاوەکو ئاشنایەتییەکی نوێ بهێنێتەکایەوە. بەڵام هەر ئەوەندەیە دوایینجار ئاوێزانی مرۆڤو ژیانە پڕ واتاکەی ئەبێتو بیروڕای سەربەستو مەبەستداری پێشانو ئێستای وەک پێداویستییەکی گرنگ نیشانئەدات، دوارۆژێکیتر ئەبینێت. ئەبێتە بناغەو شێوازێکی شایستەی رەنگاوڕەنگی رۆشنبیریو شارستانیو کولتوور، کە وەک پێویست بۆ دەوڵەمەندبوونی بیرو گەشەی بونیادی نەتەوەکەمان بەردەوام لە سەری بدوێینو لێیبکۆڵینەوەو هەرجارەی ئاشنابوونێکیتر لە فەرهەنگی نەتەوەکەماندا بەرجەستە ببێتو بابەتی نوێی لێهەڵبهێنجرێت.

لەم رووەوە نالی لە ترۆپکی شیعرو تێڕوانینو بیرو بۆچووندا بۆتە هەوێنی پێگەیاندنی چەندین کەسایەتیو شاعیر، کە خۆی بە سەریانەوە وەستاوە. ئەمە تێڕوانینێکی هەرمییە تاڕادەیەک وەک تێڕوانینی پێشتر وایە. بەڵام ئەمەیان لە سەرەوە دەستپێدەکات بۆ خوارەوە. واتە نالی لە ترۆپکی بابەتەکاندا وەستاوە. هەر پیاداهەڵگەڕانێک بۆ سەرکەوتن لایەنی رێکخستنی کەسایەتییەکەیی تیادا دەرئەکەوێت، کە تا چ رادەیەک هەوڵی رێکخستنی ئامانجەکانی ئەداتو گرنگی بە روونکردنەوەو خۆناساندنی شایستەی خۆی ئەدات.

(نالی) مەثەلی حاڵی لە ئەشکەنجەییی غەمدا
وەک ناڵە لە نەیدا، وەکو نالە لە قەڵەمدا
(٩٥:١٤)

خۆگونجاندن لەگەڵ ژیانی مرۆڤایەتیدا واتای تێگەیشتنێتی؛ تێگەیشتنێکی بابەتییانە بۆ مەبەستی قبوولکردن‌و زاڵبوون بەسەر گرفت‌و ئاستەنگەکاندا. ئاشکراکردنی شێوازی پەیوەندیکردن رێگایەکی گونجاوە بۆ پێشکەوتنی مادی‌و کۆمەڵایەتیی شارستانییەت‌و گەیاندنی بە دەوروبەر. ئەم خۆگونجاندنەیە بنەمای پێشکەوتنی توانایی‌و دەسەڵاتی بیر دیاریئەکات. بەرهەمەکانی نالی لە ژینگەیەکی سروشتی‌و کۆمەڵایەتی ئەو شێوازە گونجاوەوە هەڵقوڵاوون. ئەم شێوە تێڕوانینە ئەکرێت وەک میکانیزمی خۆگونجاندنی کەسایەتیی نالی لێی‌بڕوانین بۆ دەستنیشانکردنی توانایی بەرەوپێشچوون‌و سەرکەوتن‌و بەردەوامبوون. لێرەدا دەکرێت کەسایەتیی نالی لە ئاستی گونجاندن‌و سازاندنەوە سەیربکرێت، کە تا چ رادەیەک بە دەستی هێناوە.

قەللابی جیهان نەقدی عەیاری نییە قوربان!
(نالی) مەحەکی هیمەتی کردوویە موجەڕڕەب
(١٣٦:١٤)

سەرچاوەو فاکتەری گۆڕانکاری زۆرن بۆ بەرەوپێشبردن‌و پێگەیاندنی کەسایەتی. هەر کەسێک لە شوێنی خۆییەوە دەتوانێت تووی بونیادنان‌و گۆڕانکاری بچێنێت. بەڵام وەڵامدانەوەی ژینگەی مادی‌و کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگا گەشەپێدەرو رێکخەرن بۆ جیاکردنەوەو پێکەوە بەستنیان.(٦٥:٢٨) تێڕوانینێکی لەم شێوەیە بۆ کەسایەتیی نالی ئەو خسڵەتە تایبەتییانە جیادەکاتەوەو کەسایەتییەکی دیاری لە نێو کۆمەڵگادا پێ دەبەخشێت. گرنگیی کەسایەتییەکەی بە پێی رادەی دەرکەوتنی جیاوازیی تواناکانی دەرئەکەوێت. لەم لایەنەوە نالی خۆی درکی بەو تواناییەی کردووەو دەیەوێت بە خەڵکیش بڵێت من دڵنیام.

(نالی) یەک و ئەو کەس، کە تامی غەزەلی بیست
مەعلومی بـــووە زۆر و کـەمی خاریقی عـادات
(١٤٤:١٤)

یاخود دەڵێت:

(نالی) کە غولامی مەدەدی زولف و برۆیە
شاهێکە لە بن سایەیی باڵی دوو هومادا
(٨٦:١٤)

ئەم پۆلێنەی سەرەوە لەگەڵ چەندین زانستیتردا ئاوێتەدەبن‌و هەموو پێکەوە یەک دەگرنەوە پێشکەوتن‌و

گەورەیی کەسایەتیی نالی لە نێو کۆمەڵگادا زیاتر دەردەخەن.

ئەم تێڕوانینە لەوانەیە لە دیدی فرۆیدەوە نزیکبێت بەوەی، کە سێ لایەنی بۆ کەسایەتی دیاری کردوە، ئەوانیش (ئەو، من، منی باڵا)ن، کە ئەو لێرەدا بریتیە لە یەکەی وێرانکاری، لە هەمان کاتیشدا بونیادنەرە. منی باڵا رەوشتو بەها کۆمەڵایەتییەکان لە خۆ ئەگرێت. من راڕاو هاوسەنگی ئەو لەگەڵ منی باڵایە. لە رێگای هەستو نەستو پێش هەستەوە ئەم دۆخانە رێک ئەخات. ئەمە دیدیکی جیاوازە لەو بۆچوونەی ئێمە مەبەستانە.

نوصحی (نالی) ڕەنگە هەر کەس بیبیێ، بیکاتە گوێ
چونکە نەظمی صـاف و وردە، هەر وەکوو مـرواریيە
(١٤: ٥٨٢)

❊❊❊

ڕۆشنبیری لای نالی

باسکردن لە ڕۆشنبیری پەلکێشی زۆر بابەتی مێژووی پێشکەوتنی مادیو کۆمەڵایەتی کۆمەڵگامان دەکات[٢] نموونەی پیشاندانی ئەو لایەنانە لە شیعرەکانی نالیدا زۆرن. ئەو ڕاستەوخۆ وابەستەی لایەنی ڕۆشنبیری، شارستانی، کولتووری کۆمەڵگاو پێگە جوگرافیەکەی بووە. باسکردن لە ڕۆشنبیری، شارستانی، کولتوور، سەنگی مەحەکی شرۆڤەی پێودانگی ژیانی کۆمەڵگا ئەخاتەڕوو، ئیتر ئەگەر ئەو کۆمەڵگایە سەرەتایی بێت، یان دواکەوتوو، یاخود پێشکەوتوو بێت. ڕۆشنبیری،

[٢] هەر لەو کاتەوەی مرۆڤ لە ڕێگەی بوونی دەستەکانییەوە، کەوتۆتە ڕەوتی دژایەتیو لەگەڵ سروشتدا بۆ زاڵبوونو خۆگونجاندن جەنگاوە. هەر لەو سەردەمەوە پێویستی بە شیعر هەبووە تاکو ئاواز بە دەنگی دەربکاتو گۆرانی بچڕێت، بۆ ئەم سەردەمەش هەمان حاڵە بە شێوازێکیتر، چونکە مرۆڤ بەردەوام سەرقاڵی کارو پیشەو هەوڵەو ڕەنج ئەدات، دیارە ئەمانە مرۆڤ شەکەت ئەکەن، کە ئەگەر بە ڕەواڵەتیش بێت پێویستی بە جۆرێک حەوانەوەو پشوودان ئەبێت، بۆ ئەوەی بیرو هۆشو جەستەو بیرو وزەی نوێی تیادا ببوژێنێتەوە. ئەوەی پەنای ڕێزو دڵسۆزی مرۆڤ بێت بێ کاسەلێسیو بێ زۆر لە خۆکردن، ئەوە هونەرە جوانەکانی وەک شیعرو گۆرانی ڕاستەقینەیە، کە خزمەتی ویژدان بکات. ئەم لایەنە پێویستیەکی گرنگە بۆ ئازاد بوون بۆ وەبەرهێنانەوەی هەناسەی ئاسودەیی تا وزەو تواناکان لە ڕۆتین ڕزگاریان بێت. هەر هیچ نەبێت ورەیەکی مویزیکی لە دوتوێ ویژدانی مرۆڤایەتیەوە بپشکوێنێ.

شارستانی مرۆڤ خۆی دروستیکردوون. هەر خۆیشی دەتوانێت پێشیان بخات، هەوڵی گۆڕانکارییان تیادا بدات، ڕایانگرێت، ڕەخنەیان ئاراستە بکات. تاوەکو ئەمڕۆ پێناسەیەکی گشگیر نیە بۆ ئەم دیاردەیە، کە بتوانێت سروشتی سەرچاوەی پێکهاتەکانی ئاشکرابکات. بۆیە هەر کەسو بیرمەندێک بە پێی ئامانجو شێوازی بەدواچوونی خۆی ڕۆشنبیریو شارستانیو کولتوور جیادەکاتەوەو پێناسەیان دەکاتو لێیاندەکۆڵێتەوە. تێڕوانینی ئێمەش تاکو ئەمڕۆ لە سەر ئەم سێ لایەنە جیاوازە. بۆ نموونە هەندێک نالی لە بواری وشە ئاراییو جوانناسیو هونەری ڕەوانبێژییەوە سەیرئەکەن. هەندێکیتر لە ڕووی فەلسەفیو ئایینیەوە. هەندێک لە ڕووی زانستو هەندێکیش هەن هەمووی پێکەوە ئەبەستنەوەو پیودانگی ئاستی ڕوونبیریی نالی پێدەکەن. هەر ڕوویەکیان هەڵبژێرینو باسیان بکەین ئەوە لە ناوەڕۆکدا تایبەتمەندیی ڕۆشنبیری گشتی کۆمەڵگا خۆییمان بۆ ئاشکرائەکات. ئەم تایبەتمەدێتیانە لە سۆسیۆلۆژیادا بە پێکهاتەکانی ڕۆشنبیری، یاخود شارستانی، یان کولتوور ناوزەندکراوە. ئەکرێت بۆ زیاتر ئاشنابوون کورتە ئاماژەیەکیان پێبدەم. ڕۆشنبیری لە کەفو کوڵی بیرو بۆچوونی ناوەوەی خودی مرۆڤەوە دروست دەبێت.

لەبەرئەوەی پێوستی پێیەتی، نەک بۆ مەبەستی بەرژەوەندی. رۆشنبیری شۆڕەندی بەهای باوی کۆمەڵگایەو خۆی پێودانگی خۆیی پێئەکات. پێودانگی پێهاتەکانی رۆشنبیری ئاڵۆزن. بە پێی بۆچوونی زۆربەمان رۆشنبیری خۆی لە بازنەی بەهاو نەریتو باوەڕو رەوشتو زانستو هونەرو زانستی کەسی ...هتد ئەبینێتەوە. خەسڵەتی دەستاودەستکردنو گواستنەوەو سنوور بەزاندی تێدایە. مەرجی تێگەیشتن لە ترۆپکیدا وەستاوە. ئەمە لە وابەستەیی بیرو توانایی بیرکردنەوەی شیاوو ئەزموونی مرۆڤایەتیەوە کەڵەکە بووە. شارستانی لایەنە مادیەکانی رۆشنبیریە، واتە ئەو گوزارشتانەیە، کە لە بیروبۆچوونو بیری مرۆڤدا بەرجەستەبوون، گوزارشی مرۆڤە لە بوونو کۆمەڵگا. بۆیە خۆی لەو شتانەدا دەبینێتەوە، کە پێدوایستی دابینئەکەن، وەک: خواردن کەرەسەو پۆشاکو ماڵو خانوبەرەو هەموو ئەو شتانەی لە بەکارهێنان یاخود بەرهەمداری، یان خزمەتگوزاریدا بوونی مادییان هەیەو هەن. هەردوو لایەنەکە لە چەند بەشێک پێکدێت، پێکاهاتەی هەر بەشێکیان بەوەی تریانەوەبەندەو لە هەمان کاتیشدا سەربەخۆیی خۆیانیان پاراستووە [٣٠٥:٢٩]. لە هەر بەشێکییاندا سێ یەکەی بچووکی کارای تیادا بەشدارە:

یەکەمیان: لایەنی درککردنە. ئەم لایەنە لە زانستی ئاسایی مرۆڤەوە تاکو ئاستی پێشکەوتنە تەکنەلۆژییەکان هەڵدەکشێت، بۆئەوەی بتوانێت ئەو بیری درککردنەکە لە بەرهەمهێنانو بەکارهێنانو خستنەڕووی راستییە مادیو کۆمەڵایەتیەکاندا ئاشکرابکات.

دوومیان: یەکە مادیەکانە. رایەڵەی ئەم یەکانە هەموو ئەو ئامێرو ئامرازو کەرەسە مادییانەی داهێنراونو دائەهێنرێنو بەکاردێن، کە بەشداری کارا لە ئاڵوگۆڕو گۆڕانکاری بیرو زانستو تێگەیشتنی نێوان مرۆڤو ژینگەکەیدا ئەکەن.

سێیەمیان: یەکە پێودانگییەکانە. هەموو ئەو پێودانگو بنەمایانە دەگرێتەوە، کە هەڵسوکەوتو مامەڵەی راست، هەڵە، سزا، پاداشت، گرنگیدان، بەتەنگەوەهاتن، ئاستی تێگەیشتنو ...هتد رێکئەخات. پێودانگی پلەی پێشکەوتن، یاخود دواکەوتەیی بە پێی سەردەمەکە دیاریدەکات [٨٩:٢٥].

ئەم لایەنە بە ئاسانی لە شیعرەکانی نالیدا ئەتوانرێت رەچاو بکرێت. نالی توانیویەتی بنەماکانی رۆشنبیری بە پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانی مرۆڤەوە وابەستە بکات. شێوازی یاساو رێکخستنو پێداویستی گرنگی سیستەمی نووسیینو پەیوەندی لای نالی پێکهێناوە. ئەمانە دەچنە خانەی رۆشنبیریو

شارستانییەوە. ئاماژەی ئاستی پێشکەوتنی مادیو کۆمەڵایەتی یاخود دەرخستنی پلەی گرنگیدانە بە رەواڵەتو ناوەڕۆکی ئەو بوارە. زۆر نمونەی ئەو جیاکاریو یەکە کارایانە لە شیعرەکانی نالیدا هەن. بۆ نموونە لە ٢٣ بەیتی باسی حوجرە شەقوشڕەکەیدا دركکردنی مادیو پێودانگو رۆشنبیریی باوو پلەی پێشکەوتنی رۆشنبیریو شارستانی خسۆتە روو دەڵێت:

وەک قەفەس ئەم حوجرە کون تێیە کەوا گرتومیە ناو
تـــارو پۆیی عـــەنکەبـــوتە، زۆرە لێی کـــردومە داو
(٣٥٥:١٤)

لەو سەردەمەدا لە ئەوروپادا (دێر)ەکان بە جوانترین شێوازی ئەندازیاری دروستئەکرانو بنەی رۆشنبیریو شارستانییەتیان تیادا ئاڵوگۆڕ ئەکرا. بە بەهاترین بابەتی هونەری بە ناویدا پەرش ئەکرایەوە. بە پێچەوانەی کوردستانەکەی ئێمەوە، کە لەبن بەردو نێو ژووری رووخاودا زاناو دانا پێئەگەیین.

زانای ئینگلیزی (تایلۆر) زاراوەی رۆشنبیری، شارستانی لە کتێبی (رۆشنبیری، شارستانی، سەرەتایی) لە ساڵی ١٨٧١دا بەکارهێناوە. ئەڵێت: "رۆشنبیری، شارستانییەت، ئەو یەکە گرژو ئاڵۆسکاوەیە، کە هەموو تەرزەکانی زانستو باوەڕو رەوشتو فەلسەفەو هونەر لە

خۆی ئەگرێتو مرۆڤ وەک ئەندامێک لە نێو کۆمەڵگاکەی خۆیدا هەموو توانا بەدەستهێنراوەکانی لەگەڵدا تێکەڵاوئەکات"(٤٥:٢٤).

بەو واتایە بێت ئەم لایەنە کار لە رێکخستنی زۆربەی ئەو دیاردانەدا ئەکات، کە دوورو نزیک وابەستەییان بە مرڤەوە هەبێت. ئاماژەیەکی کورت بە چەند پێناسەیەکی رۆشنبیری - شارستانی هەندێ لایەنمان بۆ روونئەکاتەوە، کە رۆشنبیری بریتییە لە کۆی ئەو شێوازو رەفتارە بەدەستهێنراوانەی زۆربەی زۆری کۆمەڵگا بەلایانەوە پەسەندە. ئەم پێناسەیە هەموو شێوازە بەدەستهێنراوەکانی رەفتاری مرۆڤ لە کۆمەڵگادا دەگرێتە خۆیو خەسڵەتێکی کۆمەڵایەتیان پێ ئەبەخشێت. هەندێک کەسانیتر پێیان وایە رۆشنبیری هەموو شێوازەکانی رەفتارو بیرکردنەوە مادیو کۆمەڵایەتیەکان پێکەوە ئەگرێتە خۆی. لەبەرئەوە هەر بنەیەکی مادی، کە مرۆڤ دروستی کردبێت چمکێکی رۆشنبیری تیابەشدارەو خۆی وەک شارستانی پێناسە ئەکات، واتە هەموو لایەنە مادیو مرۆڤایەتییەکانی کۆمەڵگا ئەگرێتە خۆ. بەو واتایەی لە سیستمی کۆمەڵایەتیو داڕشتنی زمانو ئابووریو خێزانو سیاسەتو ئایینو ئاکارو سیستمی خزمایەتیو نەریتو هونەرو تەکنەۆلۆژیو بەهاگشتییەکان بەشداریی

ئەکات.[١١٢:١] ئەو رەفتارانە بە شێوازی تایبەتی لە خۆیدا کۆئەکاتەوە ئەیانلکێنێت بە دنیای بیرکردنەوەوە، یاخود بەو ئیدیاڵەوەی کۆمەڵگا باوەڕی پێیەتی.[١٢٠:١١]

ئەم بنەمایانە لە واقیعی ژیانی کۆمەڵایەتیدا ناتوانرێت راستەوخۆو سەربەخۆ بەدییان بکەین، بەڵکو هەموویان لە بارێکی ئاوێتەو ئاوێزانی یەکتردان‌و بە جۆرێک لێکئالاون، کە زۆر کرۆڵە بتوانین جیاوازیە مادی‌و کۆمەڵایەتیەکانیان دەستنیشان بکەین. ئەمەش گرنگیی توانایی زمانمان بۆ ئاشکرا دەکات، کە چۆن تانوپۆی ئەو بابەتانەی لە ئاستێکی رۆشنبیری بەرزدا دەنەخشێنێت‌و هەمووی لە لایەنە کۆمەڵایەتیەکەدا شیئەکاتەوە.

توانایی نالی لەو چامەدا، کە لە شامەوە بۆ سالمی هاوڕێیی بە رێ کردووە، دیارە، چۆن گشت بابەتەکانی بە جیا باسکردووەو لە کۆتایشدا هەموویانی پێکەوە بەستۆتەوە. خوێنەر دەتوانێت تەواوی چامەکە لە دیوانی نالی‌دا بخوێنێتەوە، لەو شاکارە سوییاویەدا لە بنەی دروستبوونی مرۆڤەوە لە (ئاوو هەواو گڵ) پەیوەندی هەموو ئاسەوارە مادی‌و کۆمەڵایەتیەکانی بە رۆشنبیری‌و شارستایەتی ئەو سەردەمەوە، تا کۆتایی (نەفخی سوور) ئاماژە پێداون:

قوربانی تۆزی رێگەتم ئەی بادی خۆش مروور
ئەی پەیکی شارەزا بە هەموو شاری شارەزوور
(١٧٤:١٤-١٩٧)

ئەوکاتەی کۆرپە لە دایک دەبێت، وەک مرۆڤێک پێویستیی بە چەندین فاکتەری مادی‌و کۆمەڵایەتی ئەبێت، تاوەکو گەشەو پێگەیاندن لە رووی خواردن، خواردنەوە، دەستگیری، بەرێدا رۆیشتن‌و قسەکردنی تیادا پێدەگات. بە شێوازو چۆنیەتیی کاروکردەوە کۆمەڵایەتییەکان ئاشنا ئەبێت‌و ئەکەوێتە نێو ژیانی کۆمەڵایەتی‌و بەرەوڕووی لێپرسراوەتی مێژوویی ئەبێتەوە.

زۆر پێناسەی جیاواز بۆ لێکدانەوەی ئەو لێپرسراویتیەی رۆشنبیری، شارستانی هەن. لەوانە پێناسەکەی (کلایدکلاهۆن) ئەڵێت: رۆشنبیری، شارستانییەت ئەو نموونانەیە، کە بە شێوەیەکی دیارو بەردەوام لە سەردەمێکی مێژووییدا لە هەر دوو بواری دیارو نادیارەوە لە لایەنی بیرو هەستەوە گەشەی کردووە. ئەم رەوشە لە هەموو کۆمەڵگایەکی مرۆڤایەتیدا هەیە. رۆشنبیری ئاماژەیەکە بۆ رێنمایی پێودانگی رەفتاری ئەندامانی کۆمەڵگا[٧٩:١٠].

(مالینۆفسکی) دیدێکی‌تری هەیە بۆ ئەم لایەنە. ئەو لە روانگەی ئەرکەوە لە رۆشنبیری ئەڕوانێت بە باوەڕی ئەو رۆشنبیری ئەو بوونیادە ئاڵۆزەیە، کە بە هەموو ئەو

کەرەسەو یاسا کۆمەڵایەتیانەی لەبەردەستیدایە هەوڵی ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵگا ئەدات، بیرو باوەڕو بەهاو نەریتە مرۆڤایەتیەکان پێکئەهێنن، ئەوانە هۆکارێکی گەورەن بۆ مرۆڤ تاکو بتوانێت خۆی لەگەڵ ژینگەدا بگونجێنێتو چارەسەری کێشەو گرفتە جۆراوجۆرەکانی بکات(١٢٠:١٦).

ئەوەتا نالی لەو ڕوانگەیەوە چەندین جار لە شیعرەکانیدا هەوڵی جیاکردنەوەی ڕەهەندی مادیو کۆمەڵایەتیو باوەڕو ...هتد داوە. لەوانە لە شیعرێکی حەڤدە بەیتدا ئاماژەیەکی ئیجگار ورد بە جیاوازیەکانی کچو کوڕ دەدات، کە لە کرۆکی ئەو جیاوازیانەدا وەزیفە سەرەکییەکە دەرئەکەوێت. دەڵێت:

عیشقت، کە مەجازی بێ، خواهیش مەکە ئیللا کچ
شیرین کچ و لــەیلا کچ و سەلما کچ و عەذرا کچ
(١٥٧:١٤)

تاکو ئەگاتە کۆتایی شیعرەکەو دەڵێت:

بابێکی هەیە دونیا بۆ عەشقی مەجازی، بەس
(نالی) چییە ئەو بابە: ئادەم کوڕ و حەووا کچ
(١٦٢:١٤)

تەنانەت هەڵسەنگاندنی شیاو هەیە بۆ ئەو شرۆڤانەی تا ئێستا کراون بۆ ئەم شیعرە. لە جیاکردنەوەی وەزیفەی باوەڕو کاری ڕۆژانەو ئەرکی خۆشەویستیو ...هتد. نموونەی زیندوو لە نێو دیوانەکەیەدا هەیە لە یەکێک لەو نموونانەدا دەڵێت:

ئەم ئەرضە مزرەعەی عەمەلە و گوڵخەنی ئەمەل
هەندێ بووە بە مەسجید و هەندێ بە مەزبەلە
(٤٦٧:١٤)

یاخود لە توانایی خۆیەوە لە ئایین ئەدوێتو ئەڵێت:

(نالی) نییەتی سیحری بەیان حیکمەتی شیعرە
ئەمما نییەتی قووەتی دڵ، قودرەتی ئینشا
(٧٨:١٤)

لە بواری خۆشەویستیو عەشقدا نەوەستاوە ئاماژەی بە وەرزەکانیساڵ داوەو ئەڵێت:

رووم ئەوا زەرد بوو وەکوو پایز لە هیجران (نالیا)
عەشق ئێساکەش لە من سەیلی بەهارانی دەوێ
(٧٠٣:١٤)

نالی لە شرۆڤەی پێناسەکانی ڕۆشنبیریو شارستانیەوە دیدێکی وامان دەداتێ، کە ئەو بوارانە

بەرەو پێداویستیە بایۆلۆژییەکانیش ڕێچکە بگرن. نالی پێ داگریی لە سەر ئەو کردارانە ئەکاتەوە، کە وابەستەو پاڵنەری پیداویستیە دەروونیو ڕۆحییەکانی مرۆڤن؛ مەبەستی ئەو لە زۆربەی زۆری شیعرەکانیدا فاکتەری ڕەمەکو پاتۆلۆژی نییە، بەڵکو لای نالی مرۆڤ شۆڕەندی گونجاندنی شارستانیو ڕۆشنبیرییە بە شێوازێکی مرۆڤانەی ئەوتۆ، کە هاوسەنگی ژیانی کۆمەڵایەتی تێدا بە دەست بهێنێت.

زانست هەوڵی بەردەوامیی مرۆڤە لە دەرەنجامی کۆمەڵێک واتاو بۆچوونو باوەڕو ڕاستیی رای تایبەتو هەڵسەنگاندنی رای گشتییەوە بەرجەستە ئەبێت. بۆ بەلاوەنانی گشت، یاخود بەشێکی زۆری ئەو بەربەستانەی بیری مرۆڤ لە تێگەیشتنی ڕاستی دیاردە مادیو مرۆڤایەتییەکان دوورئەخاتەوە. لە ڕوانگەی ئەو شێوە بیرکردنەوەیەوە نالی لە ڕۆشنبیریو شارستانیی نەتەوەکەیی ڕوانیوە. هەوڵیداوە بیکاتە قەڵغانێک بۆ بەرپەرچدانەوەی هەموو ئەو بابەتانەی ڕەوتی مرۆڤایەتیو گەورەیی مرۆڤ بەرەو لێکترازان دەبەنو کۆمەڵگا سەرگردان دەکەن. لەو توانا بەرفرەوانەیەوە وەک پێویستییەکی سەردەمەکەی ئاماژەی گرنگی بۆ بوونیادنانو بەرجەستەبوونی جەستەی نەتەوایەتی

داڕشتووە. جگە لەو داکۆکیکردنو هەوڵە زۆرەی بۆ سەپاندنی زمانی کوردیو ئاشکراکردنی گەورەیی بەرامبەر زمانەکانیتری ناوچەکە لە چەندین بواری بەراورددا. وەک لەم نموونەیەیدا دەڵێت:

(نالی) کە ویقاری نییە، بێ باکە لە خەڵقی
صۆفی کە سلوکێکی هەیە، عوجب و ریایە
(٥٦٥:١٤)

یان ئەو ڕەخنە کۆمەڵایەتیانەی ئاڕاستەی بیری خەڵکی کردوونو چەندین دیاردەی دزێوی ئاماژە پێداوە. لە یەکێک لە شیعرەکانیدا دەڵێت:

ریشەکەی پان و درێژە، بۆ ڕیا خزمەت دەکا
ظاهیرە هەر کەس بەطول و عەرضی ڕیشیدا ڕیا
(١٢٨:١٤)

یاخود دەڵێت:

شێخم، چ گەرمە حەڵقەیی ذیکرت بە ڕەشبەڵەک!
حاڵی ئەمانە خۆ بە جەنابت موحەووەلە!
(٤٦٧:١٤)

نالی لە پاڵ ئەمانەشدا توانویەتی ترۆپکی خۆشەوسیتی ڕاستەقینەو بە تەنگەوە هاتنو ...هتد لە

کرۆکی مرۆڤدا بناسێنێت. هەر ئەمەشە وایکردووە چەندین کەسایەتیی ئەو سەردەمەو تەنانەت ئێستاش لە واتای بەرفرەوانیو مەبەستی شرۆڤەیی شیعرەکانی بکۆڵنەوەو بەراوردی بکەن.

نالی خۆی گرنگی گەورەیی خۆیی بەچاکی درککردووە ئاماژە بە گرنگی بوونی خۆییو دڵسۆزی خۆی ئەکاتو ئەڵێت:

مەڵێن کەڵکی نەبوو، ڕۆیی، جەهەننەم!
سەرم قەڵغانە بۆ تیری قەضاتان
(١٤:٣١٨)

ئەو بابەتانەی نالی لە بیرێکی یەکجار چڕەوە بەرجەستە بوونو ئاماژەو بیری جیاوازیان لێدەبێتەوە. تاکو ئەو ساتەی باوەڕی بوونی ئەو یاسا مرۆڤایەتییانە لای خوێنەری دروستدەکات. ئەوانەش ئەو چەمکانەن، کە کاروباری کۆمەڵایەتی بەڕێوەئەبەن. بۆ نموونە لە سیستەمی ژنو - مێردایەتیدا تەنها سێکس بابەت نییە، بەڵکو ئەو سنوورە ئەبەزێنێتو چەندین بۆچوونی وەک خزمایەتی، ئایین، یاسا، مۆراڵ، ئابووری ...هتد کارلێکی زیندوویان تێدا دروستئەکات. لە ئاوەدانیو ئاسوودەییدا یەکیان پێ ئەگریتەوە. لە شاکارێکیدا بەم شێوازە پڕ بەهایە چووەتە نێو ئەو بوارەو دەڵێت:

جـەنــانی وەک جینان کردم بە ماوا
(حـــەبیبە) ی (مـــاڵیاوا) مـاڵی ئاوا!

حــــەڵاڵی بێ نیکاحی حـــۆری عینم
بە جـــوتێ نـــاظیری شەرع و فەتاوا

زەفافەتگاهی پـــەردەی ئـــاڵی چاوم
موبارەک حوجلە بێ بۆ بووک و زاوا

صیداقی ڕوونماوو، وەصلی شـــاهید
لەگەڵ شایی کەران بێ دەنـــگ و داوا

ویصاڵی بێ کەم و کەیفی حوضووری
لە (نـــالی) گەر دەپرسی، یەعنی ئاوا
(١٤: ١٢٢- ١٢٤)

ئەم نموونەیە چەندین بۆچوونی ڕۆشنبیریو شارستانی تیایە لە چەندین رووی ئایینی، کولتووری، چەمکو ئارەزووی مرۆڤەوە[٣]. لە دیدی ئەم مەزنەدا ڕۆشنبیری بەرزترین هێزی دروستبوونو گونجاندنەو ئەرکەکان لەوێدا دەرئەکەون. رووی فێربوون، یاسا،

٣) بڕوانە چەپکێک لە گوڵزاری نالی، مەسعود موحەمەد، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦.

رەوشت، هەموو ئەمانەی لە پەروەردەوە بەرجەستەکردووەو توانایی جێبەجێبوونی داونەتێ. بەو بەهاو نەریتەوە داهێنانێکی نوێو چێژێکی وای تێکەڵاوکردووە، کە لەگەڵ چێژو تواناو سروشتی رۆشنبیری، شارستانی، کولتوورەکەیدا هاوسەنگی کردوونەتەوە. ئەمانە لە شیعرەکانی نالیدا راستینو بە ئاشکرا دیارن.

لای نالی هونەری وریایی لە رسکانو سیستەمی کۆمەڵایەتی باوی کۆمەڵگادا متمانە دەکاتە سەر خاڵێکی مرڤانەی گرنگ ئەویش ئاماژەکردنە. توانیویەتی ئەو بیرکردنەوە بێهاوتایانەی، کە لە سنووری زمانەوانیدا خۆی ئەنوێنێو لە توانایی نالی خۆیدابووە کاری نوێیان لێدابهێنێت. هەر بۆیە ئەو پێگە دیارەشی هەیە. وەک لە دێڕێ شیعری پڕ ئاماژەی لێوانلێوی زانیارییدا دەڵێت:

سۆزشێکی نەفەس و شۆڕشی نائیی نابێ
هەریەکە نەوعە غینایێکە، بە مەعنایێکە
(٤٦٢:١٤)

پەروەردە بە یەکێک لە کۆڵەکە سەرەکیەکانی رۆشنبیری، شارستانی دادەنرێت. جگە لەو یەکە گرنگو کارایانەی پێشتر باسمان لێوەکردن ئەوە رۆشنبیری، شارستانی خاوەنی چوار کۆڵەکەی پتەوە:

یەکەمیان: رێکخستنی ئابووری.
دووەمیان: شێوازی یاسا. واتە سیستەمی بەهاکان ئەگرێتەوە.
سێیەمیان: پێکهاتەی سیاسی.
چوارەمیان: شێوازی پەروەردەیە (٢١٢:٢١)

ئەم کۆڵەکانە ئەو کۆڵەکانەن رۆشنبیریو شارستانییان راگیرکردووە. چەندین راڕەوو چەندین بانێژەی لەسەر دروستبووە، کە کۆمەڵگای مرۆڤایەتیان لە سەر وەستاوە. ئیتر ئەو کۆمەڵگایە لە هەر ئاستێکی پێشکەوتندا بێت. وەک ئەو شاکارە مێژووییەی بۆ سوپای ئەو سەردەمەی قەڵەمڕەوی بابانی وتووەو دەڵێت:

ئەم طاقمە مومتازە کەوا خاصصەیی شاهن
ئاشوبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

تائەگاتە کۆتایی شیعرەکەو دەڵێت:

(نالی) بە خودا حەیفە دەرەنجێنی دڵی خۆت
ئەم طاقمە مەخصوصە هەموو صاحیبی جاهن
(١٤: ٣٤٠–٣٤٥)

لە روانگەی (ئێدوارد ساپیر)ەوە رۆشنبیری، شارستانییەت تەنها خەڵکانی تایبەتمەند ئەگرێتەوەو مێژوونووسان و ئەنترۆپۆلۆژیستەکان و ئارکیۆلۆژیستەکان و ...هتد بەکاریئەهێنن. بە پێکهاتە مادیو نامادیەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای ئەداتە قەڵەم(٨:٢٣١).

بەم واتایەی ساپیر بێت رۆشنبیری، شارستانی لە هەر ئاستو پلەیەکی پێشکەوتندا بێت ئەوە واتایەکی کۆگیریی لەگەڵ مرۆڤدا بەرجەستەئەکات. دیوێکیتری رۆشنبیری، شارستانی ئاماژەیە بۆ کەسایەتی مرۆڤ خۆی، وەک ورووژێنەریکی داهێنەری بیریو بەکارهێنەری توانایی ئەو بیرکردنەوانە لە بوارە جیاوازەکانی ماریفەتدا.(٩:٨٠) لەم لایەنەوە نالی خۆی بە چاکی هەستی بە ئاستی گەشەی بیرو سەلیقەو توانایی زانستی خۆی کردووە. لە شیعرێکیدا لە دڵسۆزیو بەتەنگەوە هاتنیەوە هاوار بۆ خەڵکی دەکات، کە بێن سەلیقەو ئەزموونیان بداتیو تووشی هەڵە نەبن. دەڵێت:

خەڵقی کە هەموو کۆدەکن و بەستە زوبانن،

با بێن و لە (نالی) ببیەن شیعری سەلیقی

(١٤:٦٥٧)

بەم پێیە رۆشنبیریو شارستانییەت لە گۆڕاندایە ئەو گۆڕانکارییانە وەک خەسڵەتێکی دیارو تایبەتی بە مرۆڤەوە دەلکێن، بەو مەرجەی توانایی بەدەستهێنانو داهێنانو بەرفرەوانی لە زانستی مادی یاخود کۆمەڵایەتیدا هەبێت. بە واتا روونبیر تاکە کەسێکە نەک هەموو ئەندامانی کۆمەڵگا. چەمکی رۆشنبیریو چەمکی شارستانی هەندێک جار لەگەڵ میراتیی لایەنە نامادییەکانی کۆمەڵگادا تێکەڵ دەبێتو داهێنانی نوێی تیادا ئەدۆزرێتەوە. ئەچنە خانەی بەدەستهێنانە مرۆڤایەتیەکانەوە. لەگەڵ بوارەکانیتردا تێهەڵکێش ئەبنو ئاستی بەرەوپێشچوونی تیادا دەرئەکەوێت. بۆ ئەو مەبەستە هەندێک هۆکار هەڵئەبژێرێت، کە ببنە گرنگترینو گەورەترین هۆکاری پەیوەستبوونی هزری بە رۆشنبیری، شارستانیەتەوەو پێوەی ئەلکێنێت(٩:١٢٥). نالی لەم لایەنەوە وابەستەیەکی ماریفی گەورەی داهێناوە. بە ئالوگۆڕکردنێک مەگەر هەر لە توانایی خۆیدا بووبێت ئەو کێبەرکێ هزرییە بەرفرەوانە بکات. بزانە لەم ئایەتەوە: (مثل نوره کمشکاة فیها مصباح) چیمان پێ دەڵێت:

جامی تاقی مەیکەدە میشکاتی قیندیلی دڵە

شیشە پڕ قەرقەف لە رەفرەف شاهی عالی رەفرەفە

(١٤:٤٥٤)

نالی جگە لەو شیعرە چەندین پارچە شیعری نایابی‌تری هەیە لەوانەی، کە بۆ مردنی باوکی حەبیبەی گوتووە لە دیوانکەیدا، ل١٣٧-١٤٤ یان بۆ بێ مەیلی خودی حەبیبە خۆی لە چەند لایەنێکەوە لە رۆشنبیریو شارستانی دواوەو لەدیدی خۆیەوە ئاماژەی ئەو بەراوردەی بە چەند بنەمایەک کردووە[٤].

نالی وەک زۆر بیرمەندی‌تری دنیا لە زۆر لایەنی سایکۆلۆژیو کۆمەڵایەتیەوە لە ئایینی روانیووە، کە بە بیرێکی مرۆڤانەی وابەستەی دڵی مرۆڤو خوای زانیووە. وەک جۆرێک دڵسۆزی هەستو دڵی وابەستەی بوونەوەرێک کردووە، کە زۆر لە خۆی بە هێزو گەورەترە، هەر ئەمەشە بە گشتی وا لە مرۆڤ دەکات، کە بپارێتەوەو پەنا بۆ نوێژو ترادیسی جیاجیا ببات. چیو کامەی بەلاوە بەرزترو گەورەتر بێت ئاماژەو گرنگیو بۆنەی تایبەتیان بۆ رێک بخات. هەموو ئەمانە لە لاوازی مرۆڤەوە بەرجەستەبوون. نالی لەم روانگەیەوە ئەمەندە باوەڕی بە خۆی هەبووە لەو هۆشوگۆشو بیرە بەرفرەوانەیەوە دەستی زانستو زانیاری گرتووەو گۆڕانکاری بونیادنەرانەی لە بری لاوازبوون تیادا دەرخستووە:

٤) (بڕوانە دیوانی نالی، ل ٥٩٢-٥٩٦.)

ئەشکم، کە لەگەڵ عەشقمە، طیفلێکی فەهیمە
هۆشم، کە لەگەڵ خۆشمە، پیرێکی نەزانە
(٤٧٨:١٤)

ئەمە هەر ئەوەیە، کە فەیلەسوفی یۆنان (ئەبیکۆرۆس) ئاماژەی پێداوە بەرامبەر بە جەنگی بەردەوامی نێوان بیرو حەزو ئارەزوو. ئەتوانرێت لێرەوە هەست بە سەرکەوتنی بیرو بەلاوەنانی سۆز لای نالی بکرێت. خۆئەگەر تەماشایەکی شیعری پاڕانەوەی مەدینە بکەین لە دیوانەکەیدا لە شیعرێکی ٧٤ بەیتیدا ئەو راستییە دەسەلمێنێت، کە وابەستەی بیرەو نالی وەک نالی خۆی دەناسێنێتو دەڵێت:

موڕادم ذیللەت و پاڕانەوەی حاڵە، نەوەک نەعتە
بە چەن بەیتێکی کوردانە، کە قورئانت ثەنا خوانە
ئەگەرچی کوردی دەوری شارەزووری قەسوەتم، ئەمما
وەسیلەم طەیبەوو حلمی شەفیع و فەضلی مەننانە
(٥١٧:١٤)

ئەمە بەشێکە لەو گۆڕانکارییە بیرییانەی رۆشنبیری، کە هێزی نوێ بەرەوڕووی نۆژەنبوونەوە دەکاتەوە، تاوەکو هەرچی پشکۆڵە بە دەرگاکانی زانستەوە بکرێنەوە شوێنی زیاتر، بیری گەورەتر، کاری نوێ بێتە کایەوە. نالی خۆی ئەم راستییەی ئاماژە پێداوە، دەڵێت:

حیرەتزەدە وا دیدە وەکو حلقەیی دەر ما
بێمایە نییە عاشیقی بێچارە، (بفرما) !
(١١٨:١٤)

لەم روانگەیەوە لە چەندین شوێنو بۆنەیتردا گرنگی کاری بیری دیاریکردووە. لە شاکارە شیعرەکانیدا بەکاریهیناون. بۆ نموونە سەیری ئەم شاکارە بکە:

بێش و کەم بێ شکەم و حیرص وەکوو طیفلی ڕەضیع
زاویــە بێشــکەم و بــێ شــکم و بــێ حییــەلم
(٢٩١:١٤)

بەرهەمهێنانی رۆشنبیریو شارستانی یەکێکە لەو بەرهەمانەی تەنها مرۆڤ خۆی خاوەنیەتی بە هۆی گرنگترین بنەماوە، کە بریتییە لە زمان؛ لەم رێگەیەوە رۆشنبیری، شارستانی، کولتوور، بوونو مێژوو کۆدەبنەوەو لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکیتر دەگوێزرێنەوە، بنەمای بیریو هونەریو زانستی لەسەر دائەڕێژرێت، هەر لەسەرەتاوە نالی بەو شێوەیەی خۆی مەبەستیبووە ئەم لایەنەی یەکلاکردۆتەوە، نامەی بەرگریو دڵسۆزیو بە تەنگەوەهاتنی خۆی گەیاندووە. ویستی بووە گۆڕانکاری بونیدنەرانەی لە سەر داژرێت. ئەم راستییە لە کرۆکی ئەم شیعرەی نالیدا بە تەواوی بە رچاو دەکەوێت:

شــاهیدی فیکرم، کە بێتە جیلوە گــاهی دولبەری
شاهی خوسرەو ڕۆحی شــیرینی بە قــوربـــانی دەکا
نووکی خامەی من، کە بێتە مەعنائارایی کــەمال
خەط بە خەط ئیظهاری نەقشی صـورەتی (مانی) دەکا
ئیستیطاعە و قووەتی طەبعم، بە کوردی و فارسی
عـــــارەبی، ئیظهاری چـــالاکییو چـــەسپانی دەکا
(١٠٣:١٤–١٠٤)

هەر لێرەشەوە نەرەی زمانی خستۆتەکارو مەبەستێتی ئەو بنەمایانە بپارێزێتو خەڵکی لەو زانستە بەرفراوانە ئاگادار بکاتەوە، کە دەڵێت:

شیعری خەڵقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی؟!
کەی لە دیققەتدا پەتک دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا؟!
(١٠٧:١٤)

بنەماکانی رۆشنبیری ئەگەر لە شاکارەکانی نالیدا بخەینەڕوو هاوشێوەی کردارە کۆمەڵایەتییەکان ئەبنەوەو دەبن بە رێچکەی سیستمێک وەک هەر بەشێک لە پێکهاتەکانی شارستانی ژیانی مادیو کۆمەڵایەتیدا بەشداردەبن[٥]. نالی لە (رەواڵەتو ناوەڕۆکو ئەروا)[٦]وە

٥) بۆ نموونە پێکهاتەی ئابووری بەندە بە کۆمەڵێک پێکاهتەی سیستەمی رۆشنبیریو کۆمەڵایەتیەوە، کە ئاسوودەیی خەڵکەو چەندین لکو پۆپی وەک بازرگانی کشتوکاڵ خزمەتگوزاری لێئەبێتەوە. کە هەوڵی بەدەستهێنانی ئەرکی دابینکردنی بژێویو شوێنو ...هتد ئەدات. هەر ئەم پێکاهاتەیە بواری خێزانو

بە نێو سروشتی رۆشنبیریدا شۆڕبۆتەوە، سێ بنەمای گرنگی لێ بەرجەستەکردوون: کەسایەتیو راستیی مادیو تانو پۆی رایەڵەی پەیوەندییەکان. لە یەکێک لە شیعرە بەرزەکانیدا دەڵێت:

ساقی وەرە رەنگین کە بە پەنجە لـــەبی ئەقداح
بەم راحە، لە ســـەر راحە، دەڵێن: ڕاحەتی ئەڕواح
بەم کاسە لەسەر پەنجە دەڵێن : نـوری علا نور
ڕەخشـــــــانە لە میشکاتی قـەدەحدا وەکو میصباح
قەطرێکە لە بەحری کەرەم و ڕەحمەتی فـەتتاح
نــەک عـــارەقی کەرمـی عینەب و شـــەربەتی توففاح
بەو دەستە کەوا مەرهەمە بۆ ئەم دڵە خەستە،
بـەو پـــەنجە کە بۆ بـابی گوشــــایش ئەوە میفتاح
بەو دەننی فوراتە کە دەکا پەششە بە عــەنقا،
نـــەک لـــەو خومی نیلە کـــە دەکا بـاخە بە تیمساح

سیستەمی سیاسی ئایینیو ئێرکیۆلۆژی بە هەردوو بەشەکەیەوە دیاریئەکات. بنەمایەکە بۆ دابونەریتو بەهاو زمان، کە زۆر بابەتیتر دیاری ئەکات.

٦) رەواڵەت بریتییە لە شێوازی دەرەوەو رووبەرو قەبارەو ماوەی وەسفو مێژوو ...هتد. نێوەڕۆک: بریتییە لەو هەستەی لەو رەواڵەتە ئەدوێت، لە رووی رەسەنایو پیرۆزیو خۆشەویستیو راستگۆییو خۆبەخشینو ... تاکو ئەو کاتەی لەگەڵ ئیستاتیکادا، ئاوێتەی یەک ئەبنو لە کۆتاییدا وەک رۆح ناوئەبرێت، لە رێگەی رەمزەوە هەوڵ دەدات راستییە نادیارەکان دەربخات.

پڕ کە قەدەحێ پڕ فەرەحی بێ تەڕەح و غەم
نـــــــاولني، و ناد مني و غازلني بـــــالأفراح
لەم گەردشی مینایە کەوا دەورە، نە جەورە
ســـاقی کـــەرەمی سایقە (نـالی) مەکە ئیلحاح
(١٤:١٦٤–١٦٧)

ئەو دابەشکردنو شرۆڤەی رۆشنبیرییە لە شیعرەکانی ئەم مەزنە مرۆڤەی کورددا ئەوەندە گەورەن لە رێگای بەدواچوونو لێکۆڵینەوەوە ئەسەلمێت لە کام ئاستی بەرزی بیرکردنەوەدایە. بۆ ئەو کڵێشەیەی ویستی باسکردنێتیو ئەیخاتە خانەی رێکخستنەوەو بوونیان ئەداتێ. نالی هەوڵیداوە بەو زانستو زانستەی بەدەستی هێناوە لە سنووری خەسڵەتی مرۆڤایەتی دەرنەچێت. لە هەمان کاتیشدا پارێزگاری لێکردووەو بەرز رایگرتووە. تێڕوانینی مرۆڤایەتی لە هەموو ئەو شیعرانەدا هەست پێ ئەکرێت، کە باس لە عەشقو خۆشەویستی راستەقینەی مرۆڤ دەکەن. وەک خۆی دەڵێت:

چاوی من بەحری موحیطی تۆیە بۆ دەفعی گەزەند
لێت موعەییەن بێ کە (نـالی) گوڵ بە دڵ پەرژین دەکا
(١٤:١١٤)

لەم بەرفرەوانییەوە راستییەکی گەورە بۆ ئێستای مرۆڤ ئەسەلمێنێت، کە مرۆڤ بەرهەمی رابردووە چ

پێویستی بە ئاڵودەبوونی مادی پارەو پێگەی داهاتووی نییە. پێویستی بە ژیانی پڕسەروەری‌و ئازادو خۆشەویستی ئێستایەتی. لەم پارچە شیعرە نیو دێرە عەرەبیەدا ئەو خەسڵەتە مرۆڤایەتییە بە ئاشکرا هەست پێ دەکرێت:

دنیا بە فیدای قەددی بکە، دامەنی بگرە
طوبی لمن اختار علی المال مآلا!
(١١٨:١٤)

نالی لە ژینگەیەکی دیاریکراوی سنووردارەوە توانیویەتی مێژووی قۆناغێکی دیار بۆ نەوەکانی دوای خۆی دەستنیشان بکات، بە شێوەیەکی زۆر نایاب مێژوومان بۆ باس دەکات:

شاهی جەم جا (نالیا) (تأریخ جم) تەئریخیە
دا نەڵێن لەم عەصرەدا ئەسکەندەری جەم جا نەبوو
(٣٧٤:١٤)

ئەمەش واتای گواستنەوەی رۆشنبیری‌و شارستانی مسۆگەر دەکات. لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکیترو چەندین کەسایەتی‌و زماناس‌و مێژووناس‌و ...هتد پاش خۆیی لێوە پێدەگەن. ئەم لایەنە لە بڕیاردانی بە توانایی‌و ئازایەتی مرۆڤ خۆیەوەیەتی، بە مەبەست بێت، یاخود بێ

مەبەست. تایبەت بێت، یاخود گشتی. ئەوە بەپێی پێویست بنەمای بە دەستهێنراوی‌تری لە سەر کەڵەکە ئەبێت‌و رۆشنبیری مرۆڤایەتی‌و نەتەوەیی پێ دەوڵەمەند ئەکات. نالی هەر لە سەرەتاوە متمانەی کردۆتە سەر ئەو زانیاری‌و زانست‌و ئەزموونانەی لەو سەردەمەدا بەدەستی هێناون، کە بە شێوازێکی گونجاو کردوونی بە بنەمایەکی رۆشنبیری ناوچەکەو دەوروبەری لە بوونی نەتەوەیەکی وەک خۆیان پێ ئاگادار کردۆتەوە. وەک خەسڵەتێکی مێژوویی بەدەستهێنراو بەکاریهێناوە بۆ پێگەیاندنی ئەو مەبەستە.

پەند وەرگرتن لە مێژوویی کۆمەڵگا لای ئەم مەزنە زۆر گرنگ بووە گرنگییەکی واقیعی تەواوەتی پێداوە. ئەوەتا لە پارچە شیعرێکدا ئەگەر بەدواچوونی بۆ بکەین باسی ئەسکەندەری مەکدۆنی‌و شکاندنی دارویش ئەکات، کە بۆ ئەو سەردەمەو ئێستاش وەبیرهێنانەوەیەکی هەرە گرنگ‌و زیندووە[٧].

لایەنێکی‌تری رۆشنبیری لای نالی ئەکرێت لە بیرکردنەوەو کردارو رەفتاردا ببینرێنەوە. ئەم بنەمای رۆشنبیریانە لای نالی وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا لە بوارە مادی‌و کۆمەڵایەتی‌و ئاماژەییەکاندا دەرکەوتوون. لە

٧) بڕوانە: ل٢٥٥ لە دیوانی نالی.

ژینگەی مادیەوە کەرەسەو ئاسەوارو داروپەردوی سروشی گۆڕیووە، کە نەیهێشتووە لە رووی کۆمەڵایەتیو ئاماژەوە گاریگەرییە مرۆڤانەکەی ونبکات. بەڵکو لە داڕشتنیدا ئاستی بەرزی رۆشنبیری پێوە لکاندووەو مۆرکە خۆماڵییە کوردییەکەشی لێدانەماڵیوون. لە بیرو بۆچوونو کردەوەدا وابەستەیەکی هاوسەنگی واقیعی کۆمەڵایەتیو هەڵسوکەوتی کردووە.

مەهـ بەشەو هەڵدێ، پەنا دەگرێت و دەنوێتن بە ڕۆژ
دا بگاتە سیرڕی پەچچەی پەرچەم و وەصفی برۆی
گەر بڵێم: شەمسی، دەڵێ: ئەو خۆش ڕووە بێ پەردەیە
وەر بڵێم: سەروی، دەڵێ: ئەو ئەحمەقە کوا گفتوگۆی!
دیدەوو دڵ هەر دو وا جۆبار و جۆیای قەددی تۆن
سەروی دڵجۆی عەرعەر و، دڵجۆی نەمامی دیدەجۆی
چونکە باوکی ڕۆمیو دایکی حەبەش بوو، ما بە بەین
ڕۆژ و شەو، کافور و میسکی، ڕووگەنم خاڵ دەنکە جۆی
من گوتم: سەروی قەددت مەوزوونە، ئەو طەبعەم هەیە
ئەو گوتی: (نالی) بە میزابی کینایەتمان دەشۆی
(١٤:٦٩٤-٦٩٧)

روونبیری ئەم مەزنە لە کۆمەڵێک کردارو رەفتارو بیری جیاجیا پێکهاتووە. بابەتی ئایینی، کۆمەڵایەتی، هونەر، بەها، زمان، وشە ئارایی ئاوێتەی یەکترکردوون. لێرەدا بابەتێکی گرنگ دەرئەکەوێت هیچ کارێک ناکەوێتە

خانەی رۆشنبیرییەوە ئەگەر مۆرکی ئیرادەو شوێن دەستی مرۆڤی پێوە نەبێت. لەبەرئەوەیە نالی هەوڵیداوە شیعرەکانی لە سنووری کردەوەو تواناییی مرۆڤ بەدەرنەبێت. کردوونی بە بیرۆکەیەکی گشتیو چەندین بواری باوەڕو زانستی پێوەگرێداوون. واتای راستەقینەی خۆشەویستیو مرۆڤایەتی لێهێناونەتەبەر.

ناری سینەم گەر نەبێ، غەرقم ئەمن
ئاوی چاوم گەر نەبێ، سووتاوم ئەز
(١٤:٢٢٢)

لە هەمانکاتدا بنەمایەکی کۆگیر لە بەدواچوونو بەراوردو هەڵسەنگاندنەکانی رۆشنبیری لای نالی بەدی ئەکرێن. زۆر کەسی ئەو سەردەمەو ئێستاش هەبووەو هەن، کە چەند زمانێک جگە لە زمانی دایک بزانن. بەڵام نالی ئەو لایەنەی کردۆتە بنەمای گۆڕانکاریو هەڵوێستی ئاشکرای ئازادانەی کوردانەی خۆیی لەسەر دەربڕیووە. خۆی بڕیاری بەلاوەنان، یاخود پەسەندکردنی داون. وەک لەم دێڕەدا ئاماژە بە تواناو دەسەڵاتی ئەو هەڵوێستو بڕیارو توانایانەی خۆی ئەکاتو دەڵێت:

موحەققەق مەشرەبی (نالی) لە شیعرا هەروەکو (خاکی)
خەیاڵی (کوردی)یە، بەیتی سەراپا زولفی دوو تایە
(١٤:٥٧٠)

یاخود ئەڵێت:

خـــەرقە پۆشێ کەی دەپۆشێ جـــەوهـــەری ذاتی ئەمن؟
بێتە نێو، جیلوەی، بە زوشـتی خۆی بەعوریانی دەکا
(١٠١:١٤)

یان لەوپەڕی لەخۆ رازیبوونەوەیە، کە دەڵێت:

ضابیطەی طەبعم سوارە، ئیددیعای شاهیی هەیە
موحتەشەم دیـــــوانە، داوای تەختی خاقانی دەکا
(١٠٢:١٤)

بنەمایەکی رۆشنبیری، شارستانی تایبەتمەند لە شیعرەکانی نالیدا بەرچاو ئەکەون. هەر شۆڕبوونەوەو هەڵکشانێک بە نێو دەریای شیعرەکانیدا بە ئاستو پلەی تایبەتمەندی زیاتردا پەلکێشمانئەکات، هەموو دابەشکردنێک بۆ لێکدانەوەی شیعرەکانی چەندین تایبەتمەندی بەرفرەوانی نوێ بەدوای خۆیدا دەرئەخات، کە دەبنە سەرچاوەی گرنگ بۆ بەراوردو بەدواداچوونی ئەم بوارە. هەروەک لەم شاکارەدا چەندین بەدواچوونو واتای تیادا ئەبینرێتەوە، کە دەڵێت:

لە کن ئەو جەوهەرە فەردە لە هیوولا[٨] نییە باس
لە حیکەم پەروەرییی بو عەلی سینا نییە باس
(٢٣٣:١٤)

ئەمانە ئەوە ئەسەلمێنن ئالاو والاییەکی بەرفرەوانی رۆشنبیری لای ئەم مەزنە مرۆڤەی کورد لە زۆر بواری جیادا بەرجەستەبووەو بیری دروستی بۆ داڕشتوون. لە هەندێ کاتدا ئەیباتە ئاستی دژوەستانو پەیڕەوی یاسای دژایەتیەکان ئەکات. وەک ئەو خەوەی بە مەستورەی ئەردەڵانییەوە خستوویەتیە سەر کاغەز، کە هەندێ جار ئامۆژگاری، هەندێ جار ئەچنە خانەی تاوانەوە، لە هەموو رەوشەکانیشدا مەبەستەکەی پێکاوە[٩]. بواری پەیوەندی لە نێوان کۆمەڵگاو تاکەکەسدا ئەگەر سنوری هەبوو بەهەمان ئاست رۆشنبیریو شارستانیو کولتووریش سنوردار دەکاتو لە ئاستی سەرەتاییدا ئەیهێڵێتەوە. بە پێچەوانەوە ئەگەر بەرفرەوانی پۆزەتیڤ لە

٨) لە تاقە دێڕی هۆنراوەیەکدا، چ حیکمەتێکی نیشانداوە دیارە جەوهەر گەردەو ئیتر لەو بچووکتر نابێتەوە، هیۆلی ماددەیە حیکەن جەمعی حیکمەتە ناوی یەکێک لە زاناکانیشە ئێستا بۆ فەلسەفەو پزیشکیو سروشتناسیو دەروونناسیی بەکاردێت. ئیبن سینا زانای بەناوبانگی ئیسلام ٩٨٠- ١٠٧٣ لە بوخارا لە دایکبووەو لە هندستان مردووە هیولی هەم مادەیەو هەم بە (هەیە ولاء) ش دەخوێنرێتەوە واتە هەیەو نیە ئەمە ئاماژە بە حیکمەتو پەروەردە نادات؟. (بڕوانە دیوانی نالی، ل ٢٣٣- ٢٣٧)

٩) بڕوانە دیوانی نالی ل٦٠٣-٦٣٠

پەیوەندییەکانیدا بەرجەستەبێن ئەوە گەشەو پێشکەوتن‌و گۆڕانکاری رۆشنبیری‌و شارستانی‌و کولتوور زیاتر جموجۆڵی تێئەکەوێت. هەر وەک چۆن لەم دواییەدا کتێبێکی نالی لە ئیستانبوڵ دۆزرایەوە باس لە شێوەی نامە نووسین، یاخود داڕشتن دەکات[١٠]. یاخود لەو (مناظرە) یەی نالی لە سعودیە پلەی سەرکەوتنی بەدەستهێناوە[١١] ئەمە بواری کرانەوەی پەیوەندیەکانە، کە تا چ ئاستێک کاریگەری لە رۆشنبیریدا ئەگێڕێت. ئەم لایەنە ئەوە ئەسەلمێنت بنەما مادی‌و کۆمەلایەتیەکانی رۆشنبیری‌و شارستانی‌و کولتوور مرۆڤ خۆی دروستیکردوون، ئەکریت لەو پێکهاتانەوە بنەی دامەزراندن‌و نۆژەنبوونەوەیان لە سەر داڕێژرێت. گۆڕانکاری بە بنەما لە بەڕێوەبردنی ژیانی

رۆژانەو رەفتاری کۆمەڵایەتیدا بەرجەستە بکات. هەموو ئەو مێژووە لە ئاستی گەشەو پێشکەوتن‌و گۆرانکاری خۆیدا بەکار بهێنێت.

***

---

١٠) سەیری مناضر الانشاء، تقدیم وشرح الابیات الاعربیة بالفارسیة الملا خضر النالي الشهرزوري، چابخانەی ژین ٢٠١١.

١١) دکتور دڵشاد علی، نالی لە بازنەی تاقیکردنەوە شیعرییەکەی کرمانجی خواروداـ گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی B، ژمارە ١٤ مانگی حوزەیرانی ٢٠٠٤.

داهێنان لای نالی

بیرو بۆچوونی زۆر لەسەر داهێنانو بوارەکانی داهێنانی هونەرو شیعرو زانستە سروشتیو تەکنەلۆجیەکان هەیە، هەر لە سەدەکانی پێشانەوە لە لایەن سایکۆلۆژیەکانەوە بەتایبەتی گرنگیان بەبە بواری داهێنانداوە. ئەکرێت زۆر پێناسەو راڤەی داهێنان بنووسینەوەو واتاو مەبەستەکانی ئاشکرابکەین. لێرەوە هەوڵئەدەم هەندێکیان بخەمەڕوو: ناوەندە کۆئەندامی دەمار یەکێکە لەو بەشە گەشەسەندووە ئاڵۆزەی جەستەی مرۆڤ، کە تاکو ئێستا لەبەر ئاڵۆزی کارو کردەوەو فرمانو ئەرکەکانی بە تەواوەتی پێکهاتەی بەشە وابەستەکانی دەرنەکەوتوونو نەزانراون بەردەوام بابەتو وەزیفەو کاردانەوەی نوێی تیادا باسئەکرێت. لەگەڵ ئەم ئاڵۆزیەشدا فاکتەری دەروونی خودی مرۆڤی بۆ زیادبووەو لکاوە بەکردارە هزرییەکانەوەو ئەوەندەیتر ئاڵۆزی کردووە. کاتێک بمانەوێت پەیوەندیی نێوان جەستەو رژێنە هۆرمۆنیەکانو کاردانەوە دەروونیەکان ئاشکرا بکەین، ئەوە تاکو دەست هەڵبێنیتەوەو چاو برِبکات ئاڵۆزو کرۆڵە. بۆ نموونە: درککردن بەو پاڵنەرە نامادیانەی، کە هانی فاکتەرەکانی پەروەردەو فێربوونو

پێشکەوتنو داهێنان ئەدەن. هەموو لایەنە جەستەییو دەروونیو ژینگەییەکان ئەبنە هۆکار لە رەوتی جموجۆڵە دەماغیەکانو لەگەڵ ئەو سروشتەدا هاوسەنگیو گونجاندن دروستئەبێت. ئەم کردارە بەم شێوە وتنە ئاساییو ئاسانە، بەڵام چەندین بابەتو کەرەسەی جیاوازی تێدا بەشدارن، تاوەکو ئەو کاتەی مانای داهێنانی هزری خۆیی دەرئەخات. هەندێ بۆچوون هەن داهێنان وەک دیاردەیەکی سایکۆلۆژی پێناسەئەکەن. لەو باوەڕدان هیچ پەیوەندیەکی بە جەستەوە نیە. هەندێکیتر وای دائەنێن داهێنان کردارێکی مۆخی (جەستەیی ـ مادی)ەو کرۆکی کردارەکە خۆی (داهێنان) کۆمەڵایەتی– رۆشنبیری بەدەستهێنراوە.[(٥: ١٨ـ١٩)] لێرەوە بۆ بە دواگەڕانو بەراوردو شرۆڤەیەکی رێژەیی سێ لایەنی سەرەکی لە کرداری داهێناندا دەرئەکەون: **یەکەمیان** لایەنی دەروونیە. **دووەمیان** لایەنی بونیادی جەستەییە (بایۆۆژییە). **سێیەمیان** لایەنی رۆشنبیری یاخود شارستانی کۆمەڵایەتییە.[(٢٥٤:٢٩)] ئەم لایەنەی سێهەم لەم باسەدا گرنگی بەرچاوی پێدراوە. بەپێی زۆر لە لێکۆڵینەوە سایکۆلۆژییەکان لایەنی دەروونی کاریگەری ئاشکرا لەسەر دیاردەی داهێنان ئەکات. مەبەست لە بونیادی جەستەییش ئەوەیە، کە ناوەندە کۆئەندامی دەمار بە

شێوەیەکی ئاسایی پێگەیشتبێ. واتە ئاسایی بێتو لادان‌و کەمووکوڕو بێتواناو نەخۆش نەبێت. لایەنە ڕۆشنبیری یاخود شارستانیە کۆمەڵایەتیەکە زۆر بوار ئەگرنە خۆیان لەوانە: کەسایەتی، باوەڕ، ئەزموونی مێژووی مادی‌و کۆمەڵایەتی تاکەکەس‌و کۆمەڵگا، زمان، پەروەردەو فێرکردن، پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی. ئەمانە گشتیان بە بنەمای سەرەکی داهێنان ئەزانرێن‌و بە کرداری داهێنانەوەیان لکاندوە. واتە ئەو کاتانەی بمانەوێت لە کەسایەتیەک بگەین‌و بە بەرهەم‌و داهێنانەکانیدا هەڵکشێین ئەوە پێویستی بەدواچوون‌و بەراوردی ئەو بوارانەی پێشتر خۆیان ئەسەپێنن. بۆ نموونە زۆرجار هەندێ بابەت‌و کەرەسەی مادی یاخود کۆمەڵایەتی هەن بەردەوام لە ژیانی ڕۆژانەدا دووبارەو چەندبارە دێنە بەرچاو، یان گوێبیستیان دەبین، یاخود بەرەوڕوومان ئەبێتەوە، کە جگە لە کاردانەوەو هەڵوێستی ناسینی ئاسایی بەرامبەریان بە دەگمەن نەبێت نابنە فاکتەری داچڵەکاندنی گرنگ. هەژارن‌و ورووژاندنی ناوازە لای مرۆڤ بەرجەستەناکەن، تاکو بتوانرێت بابەتێکی نوێ یاخود داهێنانێکی نوێی وەک هەندێک بابەت‌و کەرەسەی مادی دەگمەنی لێپەیدابێت. لە ئاستێکی کەم‌و بە هەوڵی زیرەکانە نەبێت. داهێنان خەسڵەتێکی بەدەستهێنراوە

دەرەنجامی مامەڵەی سەرکەوتوانەو گرنگیدان بە توانایی مرۆڤ خۆیەوە خەملیوە. تێڕوانینی بەرفرەوانی تایبەتمەندانە لە هەموو کارێکی بیری مرۆڤدا ئەگەری ڕوودانی داهێنانی تێدا مسۆگەرە. ئەم پرۆسەیە لە ڕێگای هەوڵدان‌و خۆماندوکردنی بابەتی‌و خۆییەوە بەرجەستە دەبێت. ئەو هەوڵانە ئەبنە فاکتەری ئاوێتەبوون‌و ئاڵوگۆڕی توانایی ئەکتیڤبوونی زیاتری مۆخ‌و لەگەڵ هەژێنەرەکانی ژینگە مادی‌و کۆمەڵایەتیەکەدا ئاڵوگۆڕی ڕاستەوخۆیان تیادا ڕووئەدات. سۆنگەی ڕۆشنبیریی‌و شارستانی لە کۆمەڵگادا لەگەڵ بابەتی تایبەتمەندیی مرۆڤ هەردووکییان ڕۆڵی سەرەکی تیادا ئەگێڕن[٦:٤٩-٥٩].

لێرەوە ئەکرێت بڵێین کرداری داهێنان بریتیە لە دۆزینەوەی پەیوەندیەکی ئاشکرا، یان نهێنی نێوان دوو کەرەسەی مادی، یاخود دوو رای بەربڵاو[٦:٥]. نالی بەو ئەزموون‌و شارەزایی‌و بەرفرەوانیەی بیری خۆی توانیویەتی داهێنانی شیعری شایستەو دەگمەن لە بڵاوترین بابەت‌و کەرەسەدا بکات. لە دارو بەردو ئەستێرەو ئاو پەیوەندیی کۆمەڵایەتی‌و جوانی‌و خۆشەویستی دوواوەو بیری خۆیی لە سەر هەڵچنیوە. لە شرۆڤەی ئەم شاکارەی نالی‌دا:

دەخیلت بم نـــەخیلی یـــا ڕوطابی

وەها شیرین و، سینە نەرم و، دڵ ڕەق!

(١٤:٢٥٢)

مامۆستا مەسعود موحەمەد لە کتێبەکەی حاجی قادری کۆییدا ئەڵێت: "هیچ شاعیرێکی عەرەبیش نەیتوانیووە بەو شێوە باسی خورما بکات". جگە لە شایستەیی شوبهاندنی بابەتەکەو شرۆڤەکەی مامۆستا مەسعودی نەمر. نالی بەرگێکی کۆمەڵایەتیو ڕۆشنبیریەکی نوێی عاشقانەی بە بەر خورمادا کردووە، کە خورمای وەک ڕەواڵەت کردووە بە کرۆکی خۆشەویستیو جوانی مرۆڤو چێژێکی شایستەی کوردانەی بە نەتەوەیەکی دوورە دەستی خورماو دارخورما داوە. داهێنان دەرەنجامی چەندین چلاکی جۆراوجۆری بیریو مۆخی مرۆڤە. یەکێک لە بنەما سەرەکیە بەشدارەکانی ئەو چالاکیانە لە کرداری داهێناندا ڕۆشنبیری یاخود شارستانیو گۆڕانکاری کۆمەڵایەتیە.(٢٨:١٧) تەنانەت ڕاستەوخۆ کاریگەری بنەماکانی گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی بە ژیانی تاکەکەسەوە هەست پێئەکرێت. لە ئەنجامی وروژاندنو ئاوێتەبوونێکی روونبیری کۆمەڵایەتیەوە، کە سەرچاوەکەی ئاستی ڕۆشنبیری، شارستانی کۆمەڵگاکەیە هەندێ گۆڕانکاری کوتوپڕی وەک تورەبوون، زەمکردن، پیاهەڵدان، نالەباری

وەک بەیەکا هەڵشاخانو شەڕکردنو پەلاماردان بۆ بەرگرتن یاخود لەمپەڕی تەنینەوە پێئەگەیەنێت، کە بە پێی ئاستی کرداری گۆڕانکاریەکەو پلەی ڕۆشنبیریو شارستانی کۆمەڵگا جۆرێک داهێنان خۆی تیادا دەرئەخات، کە ئەوەش بۆ هاوسەنگیو بەرگریو مانەوەو جموجۆڵی گۆڕانکاریی مرۆڤایەتیە. لەو گۆڕانکاریەدا کەرەسەو بابەتی ورووژێنەر بۆ پڕکردنەوەی کەلێنەکانی روونبیری دەبنە لینکێکی گرنگی نێوان تێڕامانو بیرکردنەوە. بە هۆی بنەما سەرەکیە جەستەییو کۆمەڵایەتیکانیەوە تەرزی داهێنانی جۆراوجۆر سەرەتاتکێی دەرکەوتنو تەقینەوە ئەکەن. نموونە لەو بارەیەوە زۆرن. نالەباری پێگەیاندنو توندوتیژی باوان هەستی بیستنی بتهۆڤنی لەنێوبرد. نالەباری تێنەگەیشتنی نێوان مامۆستاو خوێندکار ئەدیسۆنی بێبەشی خوێندنکرد. لێرەوە مرۆڤی داهێنەر ناچاردەبێت پەنا بۆ کەرەسەو بابەتی مادی یاخود بیری زانستی بە بەها بەرێتو چارەسەرو بەرگری بیروبۆچوونی خۆیی پێبکات. کەلێنە هزریو روونبیریەکانی پڕبکاتەوە. لە هەمانکاتدا بۆئەوەی ڕەوتو ئاستی گۆڕانکاریەکە ڕێکبخرێت هەڵسەنگاندنی بەرامبەر دەستپێئەکات. ئەم لایەنە لە روانگەیەکی فەلسەفیەوە دەبێتە فاکتەری دامەزراندنی بوونی بابەتێکی

نوێ لە هەمان بابەتدا. واتە بەرجەستەکردنی بابەتێکی نوێیە لەسەر ئەو بنەماو بابەتانەی، کە خۆیان هەن. یاخود ئەوانەی نوێن هەموو بەلاوەبنرێتو بێدەنگو بێکردەوە شۆڕەندی رەوشی گۆڕانکاریە سروشتییەکان بێتو ناچاربێت خۆی بداتە دەست رێکەوتو بابەتی نادیار[١٢]. ئەکرێت بواری داهێنانی نالی لەم سۆنگەیەوە لە شاکارێکی ئەو بەرگریو توڕەبوونو کاردانەوە نەرموونیانەی بۆ خۆشەویستەکەی رێگا چارەیەک بێتو هەوڵی ئاشتکردنەوە بدۆزێتەوە. تۆماس ئەدیسۆن ئەڵێت:"کەرەسەی داهێنانی مرۆڤایەتی لە کرۆکی کەرەسە سروشتیەکانی دنیادایە". نالی ئەو کەرەسە سروشتیانەی بە جۆرێک بەکارهێناوە، کە گەورەییو داهێنانی خۆیی تیادا ئەدرەوشێتەوە بۆ نمونە دەڵێت:

شێخیییو سەراپا دەڵەک و رێوی دەپۆشێ
(نالی)م و بە ڕووتی لە هەموو دیدە دەپۆشم
(٢٨٢:١٤)

[١٢]) هەندێ جاریش ئەو وریژەرانە ئەبنە هۆی لە دەستدانی بیرو شێتبوونوخۆکوشتن، وەک ئێدگار ئالان پۆ بە خاوەن کتێبی رەشو ترسناک ناسرابوو، ئەوەی بە ئەقڵییدا ئەهات ئەیخستە سەرکاغەز، لەدوای مردنی خۆشەویستەکەیەوە دوو ساڵ بەرگەی نەگرتو مرد، یاخود تینیسی ولیمز شانۆکاری بەناوبانگی ئەمریکی پاش مردنی خۆشەویستەکەیو خوشکەکەی ئەمیش تامردنی توشی شێتبوونی تەواوەتی هات.

یاخود گەیاندویەتیە کەشکەلانی فەلەک، کە ویستی ئەوەیە بەبێ بێنەوبەرەو خۆلادان بگەنە خزمەتی یەکترو زانستی نوێ ئاڵوگۆڕ بکەنو ئاسودەیی بگۆڕنەوە، نالی لە شاکارەکەدا دەڵێت:

زولفت، کە لە سەر ڕوو بەخەم و تابشە ئەمڕۆ
دودی سییەهی عودە لەسەر عاریضی پشکۆ
دەستم کە بە صەد وەعدە لە صەد جێگە شکاوە
جەبری نییە ئەم کەسەرە هەتا نەیخەیە ئەستۆ
خاڵت چییە ؟ دانەی گەنمی جەننەتی ڕووتە
چاوت چییە؟ فیتنەی حەرەمی قیبلەیی ئەبرۆ
شەو بۆیی سەری سونبولی زولفت لە سەری دام
ئێستەش سەرەکەم مەستە لەبەر نەشئەیی شەوبۆ!
نەمبیستووە هەرگیز لە دەمت بێنێ وەفایێ
هەرچەندە سەراپا گوڵی، ئەمما گوڵی هێرۆ
قوربان وەرە با ئەم غەزەلە تازە لەبەرکەین
عیزز و شەرەفی (نالی) بە تەشریفی قەدی تۆ
(٣٨٥:١٤–٣٨٧)

ئەم سۆنگەیە لەم بەشەدا وابەستەیە بە بەشی پێشتری ئەم باسەوە. لە بەشی پێشوتردا ئاماژەمان بە چەند پێناسەو راڤەیەکی رۆشنبیری، شارستانی کرد، وەک رێوگەیەک بۆ چوونە ناو دنیایی بیر، هەڵسوکەوت،

مامەڵە، ئاستی روونبیری، ئەزموونی ژیان، زانست، هونەر، زمانی ئاخاوتن‌و نووسین، باوەڕو داب‌و نەریت، رەنگ ...هتد ئەم لایەنانە لەو بوارەدا بەشدارن‌و کاریگەری خۆیان هەیە. زۆرجار ئەبنە ئاماژەی تایبەتی ناسینەوە بۆ خۆیان، کە ئەم ناسینەوەیە لە ناو خەڵکیدا بە سیمبۆل ناوزەندکراوە. لە پاڵ ئەو سیمبۆلەدا چەندین ئاماژەی وەک ئازادی‌و یەکسانی‌و تاکڕەوی‌و تایبەتمەندی‌و نۆژەنبوونەوەیان بە رێکخستنی کۆمەڵایەتی خۆیانەوە لکاندووە، وەک بەشێکی گرنگی بەهای ئەو رۆشنبیری، شارستانییەتە تەماشای ئەکەن. ئەمانە خۆیان لە خۆیاندا جۆرێک داهێنانی پێشکەوتن ئامێزی کۆمەڵگان، لە دەرەنجامی پێداویستی‌و داخوازی بەردەوامبوونەوە هاتوونەتە کایەوە. لەم روانگەیەوە ئەکرێت رۆشنبیری، شارستانیەت لە کۆمەڵگای ئۆرگانی پڕاوپڕی جموجۆڵی مادی‌و کۆمەڵایەتیدا وەک ڤاریابێڵسێکی شوێنکەوتە بە هێزی کۆمەڵایەتیەوە ئاماژە پێبدرێت، کە هەر گۆڕانکارییەک لەو ئاماژانەدا پەیدابوو یاخود سەریهەڵدا ئەوە رۆشنبیری، شارستانیەتی کۆمەڵگاکە دەبێتە شوێنکەوتەی ئەو گۆرانکاریانە. واتە گەشەو پێشکەوتن‌و گۆڕانکاری لە بەهای ئەو رۆشنبیری، شارستانیەدا دەبێتە هۆکاری گۆڕانکاری لە رێکخستنە کۆمەڵایەتیەکەیاندا.

ئەمە هۆکارێکە گۆڕانکاری رۆشنبیری، شارستانیەت لەگەڵ خۆیدا پێئەگەیەنێت(٢٧:٢٧) ئەم لایەنە لە کۆمەڵگای رەوت میکانیکیدا فاکتەری چەسپاون، سەربەخۆییان سستە، بە پێچەوانەی سۆنگەی یەکەمەوە هێزی کۆمەڵایەتی میکانیکی لێوانلێوی داب‌و نەریت‌و مۆرس‌و چەسپاوی ئایینی‌و کۆمەڵایەتیە، کە خۆی دەکات بە سورەی بەرلەشکری گۆڕانکاریە مادی‌و کۆمەڵایەتیەکان. لە بری بەرەوپێشبردنی پاساوی هێشتنەوەو چەقبەستن‌و پابەندبوونی بۆ ئەهێنێتەوە.

ئەکرێت رۆشنبیری، شارستانی وەک هێزێکی وروژێنەر (ستیمۆل) بۆ داهێنان تەماشا بکرێت، لە نێو ئەو هەموو بابەتە مادی‌و کۆمەڵایەتیانەی لە نێو کۆمەڵگاو دەرەوەی کۆمەڵگا بوونیان هەیە. بابەتی بیری‌و هونەری مرۆڤایەتی بە ترۆپکی گۆڕانکاریەکانەوە وەستاوە. دوو جۆر کاریگەری پۆزەتیڤ‌و نێگەتیڤی هەیە. ئەم کاریگەریە جۆرێک یاخیبوونی پێوەدیارە. چونکە لەگەڵ هەموو ئەو پێشهاتەو گۆڕانکاریانەدا مەرجی پۆزەتیڤ بۆ مرۆڤایەتی ناهێنێتەکایەوە. نالی ئەم بابەتەی بەتەواوەتی هەست پێکردووەو دەڵێت:

قاروونە فەلەک، موستەحەقی گرتن و خەسفە
زیو و زەڕی شەمس و قەمەرە، دیرهەمی کەوکەب
(١٣٥:١٤)

هەموو بەرهەمێکی داهێنەرانە رەگێکی دەماغی هەیە. ئەم رەگە دەماغییە وابەستەی لایەنێکی ناواخنداری گرنگترە، کە بریتییە لە لایەنی کۆمەڵایەتیو رۆشنبیری.[٥٤:٥] وەک پێشتر ئاماژەماندا توانایی داهینان خەسڵەتێکی بەدەستهێنراوەو لە رێگای هەوڵو ئەزموونو ئەنجامی کارلێکی توانایی مۆخی مرۆڤەوە بەرامبەر فاکتەرە ژینگەیی رۆشنبیری یاخود بابەتێکی تر بیهاژێنێت.[٢٠١:٢٠] توانایی داهێنان لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا بنەماکەی ئەگەڕێتەوە بۆ مێژوویەکی ئاشکرا. ئەگەر مەرجی خۆییو بابەتی لە بوارە کۆمەڵایەتیو مادیەکان بەرجەستەببن بۆ دەرکەوتنی کاری داهێنەرانە، ئەوە لە زۆر بواری زانستی مرۆڤایەتیدا هەلومەرج بۆ فاکتەری داهێنان بەرجەستەئەبێت. کاری داهێنەرانە لە سەرەمێکی مێژوویی دیاریکراودا لە رەخساندنی هەلی لەباری پێش خۆیەوە دەرئەکەوێت.[٥٤:١٧] بۆ نموونە شێوازی مقامە کوردیەکان پێش شیعرەکەی نالی لە ناو کوردەواریدا هەبوون، بەڵام داهێنانەکەی نالی لە ریزبەندکردنو دۆزینەوەی پەیوەنییەکانیاندایە، کە لەگەڵ ئەو هەموو وێناکردنە شایستەیەدا توانیوویەتی واتای راستەقینە بە لایەنی دیارو نادیار، مادیو کۆمەڵایەتی بدات. بۆنموونە خەتی نووسینی موزیک وەک پەنجەکانی دەستن (دۆ، رێ، می، فا، سۆ، لا، سی) لەم کردارەدا هەر پەنجەکانی دەست دەبنە (می، سۆل، سی، رێ، فا) نێوانی، یاخود بۆشایی نێوان پەنجەکانیش بە هەمان شێوە ئەخوێنرێنەوە بە (فا، لا، دۆ، می) واتە لایەنە نادیارەکانیشی تیادا دیاریکردووە، لە ئامێرو ئامێرژەنو ئاوازەوە تاوەکو ئەو کاتەی کردویەتیە بونیادی کەلەپورو لە خانەی بەرزی وانەگرتندا (بەیتی مەعمور) ئاماژەی پێداوەو دەڵێت:

کە دیتم شـکڵی صەد ڕەنگی، گـوتم: بـابایی عەییارە
کە بیستم لەفظی بێ دەنـگی، گوتم: شیپووری شاپوورە
گوتم: ڕاستی صەبا هـەڵسە! گوتی: مەشرەب موخالیفیە
گوتم: نارێ، گوتی: بـایە، گوتم: ئـەوجێ گوتی دوورە
گوتم: قوربانی تـۆ من بم، گوتی قـوربانی تۆ سەگ بێ
گوتم: شیشـەی دڵـم ناتوێ؟ گوتی: بۆچیمە مەکسوورە
خەراباتی دڵی (نـالی) مـەفەرموو: خـاڵییە نایەم!
بە مەرگی تۆ قەسەم، چاوم! بە ذیکرت بـەیتی مەعمورە
[٤٠٩:١٤]

لێرەدا ئەتوانین بڵێین لە نێوان بوونو داهێنەردا داهینانەکە خۆیەتی، بەڵام نێوان بوونی رایەڵەیەکانی تەون ئاسا زۆر وریایانە تەنراوە؛ چونکە زۆر جار بەرەنگاری داهێنان ئەبیتەوە، ئەگەر لە راستییە مادی یاخود

کۆمەڵایەتیەکەدا پەی پێنەبرابێت. نالی لە شارەزایی داهێنەرانەی خۆیەوەیەتی، کە ئەڵێت:

ظاهیرو باطن، لەسەر لەوحی حەقیقەت یا مەجاز
ئاشنای سیرڕی قەڵەم بێ، غەیری (نالی) کەس نەما
(١٣١:١٤)

واتە سەرەداوی گرێی هەموو رایەڵەکانی دۆزیوەتەوەو خۆی ئەزانێت مامەڵەیان لەگەڵدا بکات. هەر هەوڵێکیش بۆ شێواندنی کەڵک ناگرێت ئەوەتا خۆی ئەڵێت:

ئەو گەوهەرە نوکتە، کە لە (نالی) دەدزن خەڵق
ئاوی نییە، وەک ئاگری بێ شەوقی دزانە
(٤٨١:١٤)

نالی لە شیعرەکانیدا هەستو سۆزو وروژانێکی مرۆڤانەی کردۆتە هەوێنی شیعرەکانیو لەو راستیو خەیاڵە بەرفراوانەیەوە، بە ئاشکرا کاریگەری لەسەر بیرو بیرکردنەوەی ئەم مەزنە کردووە. توانیویەتی سنوری بیرکردنەوەی باوی پێببەزێنێت واتای خۆشەوسیتی وڵاتو سیاسەتو کوردو زمانو عەشقی راسەقینەی مرۆڤانە ئاشکرابکات. بە شێوەیەک، کە لە رووخسارو جەستە دەرئەچنو بەرەو کەماڵی دڵ رێئەگرن. چێژ لە

لێوەکانەوە لە زمانو دەم دەربازئەکاتو دەگەیەنێتە ناو دڵو تامی دڵ دەکات. ئالێرەدا کام هێز هەیە بتوانێت ئەو چێژە مەعنەوەیەی وەک نالی مەبەستێتی ئاشکرای بکات؟ دەڵێت:

بەو شەهدی کەلامەت، کە بە ئیشرابی لەطافەت
لەذذەت دەگەیەنی بە دڵ و ذیهنی موخاطەب
(١٣٤:١٤)

لە شیعرو هونەری کوردیدا نموونەی بەرزو داهێنانی دانسکە زۆرن، کە لە نێویاندا تاوەکو ئەمڕۆ نالی بە ئاسمانی ئەو داهێنانەی شیعری کوردیەوە دیارە. نالی بە راستی هەوڵیداوە ژیانی کۆمەڵایەتیو مرۆڤ پێکەوە بپشکنێ، تا مرۆڤ بتوانێت بەکردەوە خۆی لە رەواڵەت پاکتاوبکات. رێی لادانو خۆبڕانەوە نەگرێتو سەرلێشێواونەبێت. راستی لێکگەیشتنو خۆگونجاندن بۆ ئەو سەردەمەو ئێستاکەش ئاشکرایە. داهێنانی لایەنە مرۆڤایەتیەکان زووتر لەلایەنە مادیەکان دەرئەکەون. ئەوەتا چەندین کەلێنو بۆشایی هەیە، کە ئەبێت لەو ئاستەوە هاریکارو رێخۆشکارو پڕکەرەوەیانبنو ببنە زادەی سیاسەتێکی کۆمەڵایەتی مرۆڤ دۆستانە. بەو شێوەیە نالی ویستویەتی زۆر کەلێنو بۆشایی بیرو رۆشنبیریی رۆشنبیریو

شارستانیەتمان بۆ پڕبکاتەوە. بە دڵنیاییەوە توانایی ئەم مەزنە تا رادەیەکی زۆر بێویقاریو بێکەمو کورتیی پێوەدیارە. ئەوەشی لە خودی خەڵکو وڵاتەکەیەوە هەڵقوڵاندووە. پێشتر کەس پەی پێنەبردووە. بیر لە پێویستییەکی وەک ئەوەی نالی نەکراوەتەوە، کە چارەسەری کەلێنو بۆشاییەکان بکات. هەر لە سەرەتاوە هەستی بەو لێپرسراویەتییە کردووەو هەوڵیداوە گورز وەشێنی رۆستەمی دەوروبەر بێت. لە یەکێک لە بەیتە شیعریەکانیدا دەڵێت:

نالیا بێ هیممەتی تاکەی بە دەست میحنەتتەوە
فاتیحیو ڕۆستەم ئاسا، صاحیبی تیغ و عەلەم
(٣١١:١٤)

تاوەکو دڵسۆزان چاوی لێبکەنو دیدی خودی مرۆڤی کورد لەگەڵ ئەو گۆڕانکاریانەدا بگۆڕێتو بەهاو نەریتی کۆمەڵایەتی نوێو پەسەندو فەرهەنگی بەسود بۆ خۆیو بۆ نەوەکانی دوای خۆی بهێنێتەکایەوە. ئەم بابەتانەی نالی باسیکردوون خۆبەخۆ نەنوسراون خەڵک هەبووە تێبگاتو هەڵیانسەنگێنێت. هەر بۆیە شێوازی نوێی لە نووسیندا بەکارهێناوەو کردوویەتییە بەردی بناغەی شێوازێکی نوێتر. ئەو خەڵکە چی لە خەڵکی دەرودراوسێ کەمترە؟ بگرە خزمەتی چاکی ئەوانیشیان

کردووە. ئیتر ئەم مەزنە ئەو بوارەی وشککردەوە. مەبەستی بوو نوزەی لێببڕێت[١٣]. ئەو هەموو ئاڵو واڵاییە پانوپۆڕو تانوپۆ چڕانەی نالی، کە وەک شاکار لە بەردەستی ئێمەدان بە داهێنانێکی بیری سەردەمێکی دیاریکراوەوە بەستراوە. ئەکرێت گەشەی بەرچاوی پێبدرێت.

لایەنێکیتری داهێنان لای نالی لە بواری تێرکردنی پێویستیەکانیدا بووە. چونکە ئەگەر تێربوون مەرەخەسکردن بێتو لاتلێنەکاتەوە، بە لایەنی کەمەوە ریسپۆنسی پێداویستیە فەسلەژیو کۆمەڵایەتیەکان نەبێت. هەستی راستەقینەت پێنەبەخشێ ئەوا ناچار پێداویستیەکان خۆیان بەملاولای هەندێ چالاکیتردا هەڵەسپێرن.

رادەی بیرو بنەمای پەروەردەو گەشەی توانایی بیرو ئاستی پلەو پێگەی کۆمەڵایەتی کاریگەری بەرچاویان هەیە. لەوانەشە، کە ببێتە مایەی داهێنان. چونکە هەر شێوازێک مادی یان مرۆڤایەتی بێت ئەوە

[١٣]) ئێستاش مرۆڤی کورد چی لە مرۆڤی سەردەم کەمترە؟ بێگومان ئەگەر گەورەتر نەبێت ئەوە کەمتر نیە. بەڵام بەگەڕخستنی تواناکانی ماوە بە خاوەن بوونو بەخۆدا چوونەوەی ماوە ئەوەش بۆ نەتەوەیەکی وەک کورد هەرچەند پشو درێژی وشەونوخونی ئەوێت بەڵام ئەتوانێت لە بەری ڕەنجی خۆی بخوات.

بابەتی ڕاستەقینە هەڵئەبژێری‌و لە داهێنانانەکانیدا خۆی نادات بە دەست خەیاڵەوە. بۆئەوەی نالی خۆی لەو لایەنەوە نەگلێنێت بنەی بوونی لێونەبێت، ئەوە لەو شێوە هۆنینەوانە دوورکەوتۆتەوە، تا خەڵکی ئەو تۆمەتەی نەدەنە پاڵ. بە ئاشکرا لەیەکێ لە شاکارەکانیدا دەڵێت:

گەر خەیاڵی دەهەنی بهێنمە نێو ئەم غەزەلە
دێن دەڵێن ئەم غەزەلە وردە خەیاڵێکی هەیە!
(٥٧١:١٤)

کەواتە دوورکەوتنەوە لە هۆنینەوەی سەرسوڕهێنەری سەرقاڵکاری بێسوود خەسڵەتێکی ئەم مەزنە مرۆڤەی کوردبووە. لە هەر کارێکی خەیاڵیشدا هەوڵیداوە بە بنەمای ڕاستییە مادی‌و مرۆڤایەتیەکانەوەی بلکێنێت‌و پێودانگیان بکات، چونکە بە ئاشکرا دیارە تایبەتمەندی لە داهێنانێکی کۆمەڵایەتیدا بنەماکەی لە مێژووی پێداویستییە کۆمەڵایەتیەکانەوە سەرچاوە ئەگرێت. ئەو کاتانەی مەرجە خۆیی‌و بابەتیەکان بە گەشەی پەیوەندییەکانەوە وابەستەئەبن هەل بۆ ئەو کارە ئەڕەخسێنێت‌و بنەمای داهێنانیانی پێوە پابەندئەکات. لە ئاستی زانستی مرۆڤدا لە وشەئارایی‌و جوانسازییەوە ئەکەوێتە وێزەی ئەو تێربوونە فەسلەژی‌و کۆمەڵایەتیانەی

بۆی گەڕاوەو بە ناچار شۆڕەندیان‌بووە، لە یەکێک لە بەرزە شیعرەکانیدا دەڵێت:

دڵ دەڵێ سـەیری چەمەن خۆشە، جەوابی نادەم
مـودەتێکە لە قـەفەزدایە، عـەذابی نادەم
مەجلیسێکی چەمەن و بولبول و بەزمی گوڵ و موڵ
بە دوصەد مەدرەسـەوو دەرس و کیتابی نادەم
گوتم: ئـەی ماە دڵی من بە دڵی خۆت بکرە !
گوتی: بـەردی بەقیمەت بە کـەبابی نادەم
گۆشەگیرم بە ئەبرۆت و، متەوەحیش لە موژەت
ڕۆحی شـیرینم لەبەر شیر و قولابی نادەم
طەلـەبی سینـەیی چـاکم مـەکە بـەو چاوانە
سینەکەم چـاکە و بە ئینسانی خەرابی نادەم
(نـالیا) ئـەم غەزەلـەت تـازە بە تازە وتووە
بە دوصەد (مەثنەوی)یو (لوببی لوباب)ی نادەم
(١٤: ٣٠٥– ٣٠٨)

تا ئێستا بواری داهێنان لای نالی هەر لە باس و لێکۆڵینەوەی ریلاتیڤدایە[١٤]. تێروانینێک لە خەوەکەی

١٤) مامۆستا مەسعود محەمەد دەڵێت: نالی زۆر پێش سارتەر وەک لە ڕۆمانی پەرژینی سیحر چین ئەم دەستەواژەیەی وتوە:
دەست بەندیانە دێن ودەچن سەوزو نارەوەرن
یا حەڵقیانە سـۆفی ملخوارو مـەندە بووڕ
سارتەر دەنووسێت: "وكان الخضراء حركة كبيرة مستمرة أم موجة البحر تتجمد عن إندثارها.

مەستورە چ داهێنانێکی مەزنی بۆ ئەو سەردەمە تێدایە. پاشان لەو ئامۆژگاریو ئاگاداریو پەروەردەو پەردەلادانو خۆدزینەوەی مافە سروشتیانە وردبینەوە، میتۆدەکەی لە تەزی دەرکەوتنە کۆمەڵایەتیەکەی جیاوازترە. داهێنانی تەواوەتی تیادەرخستووە بەوەی دەبێت بۆ مەبەست بگەڕێیت نەک مەبەست لە تۆ بگەڕێت. کردارە سێکسیەکان لای نالی وەک گۆڕانێکاریەکی زانستی شێوازی شیعری تیادا داهێناون. ئاماژەی دیاری بە رەوشێکی هەستپێکراوی رەمکی کردووە. هەر لە سەردەمی ئادەمو حەواوە، لە رووی ئایینەوە، لە دروستبوونی بوونەوەری سەر زەویەوە، لە رێگەی بۆچوونەکانی داروینەوە تاوەکو ئەم سەدەمەو بۆ لەمەودواییش کرداری سێکسی هەیەو بریتییە لە کرداری بەردەوامبوونی ژیان. دیارە باسکردن لەو بوارە بە بەراوردی لەگەڵ گەشەو پێشکەوتنو گۆڕانکاریە مادیو کۆمەڵایەتیەکانی سەردەمە مێژوییەکاندا، لە فەرهەنگی هەموو کۆمەڵگایەکدا ئەگۆڕێت[١٥]، کە بۆ ئەو سەردەمەش

١٥) باخۆفن لە کتێبی مافی دایکدا بۆ پێشکەوتنی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی سێ سەردەمو قۆناغی دژایەتیو کێبەرکێی سێکسی داناوەو بەستویەتیەوە بە دەسەڵاتەوە یەکەمیان سەردەمی گەڕەلاوژێییە (فوضى) ناسراوە بە سەردەمی دەسەڵاتی مادەیی رەها، بەو پێیەی مادەیی رەها بە هێزی بیرکردنەوەوە وابەستە دەبێتو بەشێکە لێی، پەیوەندی نێوان مادەو بیر وەک پەیوەندی

ئەو شێوازە بە پەسەندترین شێوازی راڤەکردنی سێکس لە کۆمەڵگایەکی داخراو لە پێگەیەکی جوگرافیای دیارکراوی خاوەن دەریایەک دابو نەریتو پەیوەندی میکانیکیو بەڕێوەبردنی ژیانی پەرژیک ئاسا دائەنرێ.

زەویو ئاو وایە. ئاو بەشێکە لە زەوی، زەوی پێشوازی دەکات، بونەوەرو بابەتی لێئەهێنێتە ژیانەوەو لەپاش مردن بۆی ئەگێڕیتەوە، ئەم سەردەمە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا ئاماژەیەکە بە بیری دایکایەتی، باخۆفن بە سەردەمی سروشتی یاخود پرۆنۆگرافی (الاباحیة الجنسیة PRONOGRAPHY) ی ناوزەندکردووە. سەردەمی دووەم، دەسەڵاتی ئەروای (رۆحی) دایکە، سەردەمی زەوی خاوە (الارض الخام) بە رێکخستنی پەیوەندی سێکسی ناساندووەو لەم سەردەمەدا رەچەڵەک گەڕاوەتەوە بۆ دایک، ئاماژەی بە قۆناغی پرۆنۆگرافی بۆ قۆناغی دەستبەندی داوە ، وابەستەیە بە پەیدابوونی ئایینەوە، سەردەمی پەیدابوونی داستانو فابێلە ئەو سەردەمەیە، کە هێزی پیاو گەڕاوەتەوە بۆ مانگ، مانگ لە نێوان زەوی خۆردا ئەوەستێت بەپێی یاسا سروشتیەکان، هیچ یاسایەک ئەم رەوشەی بۆ ناگۆڕڕێ، مۆرکی ئایینی لەم سەردەمەدا پەرستنی مانگ بووە. سەردەمی سێیەم، دەسەڵاتی فکری باوک بووە، ئەم سەردەمەی بە بەرزترین سەردەمی گەشەی مێژووی شارستانی داناوە، قۆناغی گەڕانەوەی رەچەڵەکە بۆ باوک، لە باوەڕی پەرستنی مانگەوە سیستەمی ئەستیرە (کواکب) هاتەکایەوە، ئەم سەردەمە پاش بڵاوبوونەوەی کشتوکاڵ پەرەی سەند. یەکەمین شۆڕشی مرۆڤ بوو بەسەر سروشتدا، پاشان خانمان کشتوکاڵیان تیادا دۆزیەوە. واتە یاسایەک پەیدابوو بۆ رێکخستن، چونکە ژیانی کشتوکاڵی پێویستی بە ریکخسنو خیزان هەیە بە شێوەیەک هەڵگەڕایەوە، کە لە بری ئەوەی زەوی پێگەی خانمانی هەبێت، خانمان بوون بە لاساییکاری زەوی. ئالێرەوە بە هەموو گیروگارەی نالی مەزن باسی دەکات ئەوجا توانراوە لەو سەردەمەدا لە کۆمەڵگایەکی داخراوی میکانیکیدا بتوانێت ئەو باسە بەو شێوە داهێنانەرانەیە بخاتە روو.

نالی زانیویەتی دژایەتی‌و کێبەرکێیەکی مادی‌و کۆمەڵایەتی لە کایەدا هەیە، لەو رێگەیەوە مێژوو بەردەوام دەبێت. بەلایەنی پێگەیشتنی کردارە سێکسیەکانەوە بەوردی ئەو دژایەتی‌و کێبەڕکێ مێژووییە دوو توێیەی لە شیعرێکی پێنج بەیتیدا داهێنەرانە ئاماژە پێداوە ئەڵێت:

ئیلتیقای پۆڵا و ئاسن هەر نیزاعە و گیرودار
جەمعی ماء و نار و زەند و زەندەو و مەرخ و عەفار
ئەم لەسەر تەعظیم و گەورە گرتنی ئەو بێ قوصور
ئەو لە سەر تەحقیر و تەخفیف و شکستی زاری مار
ئەم بچێ ئەو دائەنیشێ دەم وەکو گوڵ خەندەران
ئەم دەبێ هەستێ، کە ئەو بێ، چاویەک و قەطرە هەزار
ئەم بە چاو دوڕڕو بەسەر لەعلی هەدیییەی بۆ دەبا
ئەو بەتف دەیکا بە میزابی شکستەی ئابشار
نەظمی (نالی) میثلی ئاو و ئاوێنە ڕەنگی نییە
دوو ڕووە بۆ سەیری خاطر: یەک خەفی و یەک ئاشکار
(١٤: ١٧٠ – ١٧٤)

ئەم داهێنانەی نالی جگە لە بەردەوامی ئەو مێژووە راستییەکن‌و ئەلکێن بە دیدی راستەوخۆی تەمەن‌و باوەڕیشت پێئەهێنن، کە چالاکی سێکسی لای مرۆڤ هەیەو بزەو چێژی خۆشی، یان موچڕکەی هەستیار بە لەشدا دێنێت. بەو شێوازەی چاوپۆشی‌و شاردنەوەی

نییەو دەبێت ببێتە راستییەکی ژیان. لە خەوەکەی مەستورەدا چەندین بابەتی تێکەڵاوی ئەو لایەنەی تیابەدی ئەکرێت. هەر لە سەرەتادا واتایەکی‌تر لە واتا گرنگەکانی‌تری خەو بینین ئەشکرا ئەکات. چونکە خەوبینین چەندین واژەی هەیە. چەندین راوبۆچوونی جیاواز لەسەر تاکە خەوێک هەیە. ئەم خەوێکەو دەیان رووداوی وابەستەی تێدایە. هەمواری خەو بۆ ئەو سەردەمەو ئێستا جیاوازن. هەرچەند بنەماکانی لەوسەردەمەو پێشتریشدا داڕێژراوون کەچی خەوەکەی نالی خستیە سەرکاغەز بووبە هاتووهاوار. ناچمە درێژەپێدانی، هەرچەندە هەمیشە وابووە خەو ئەگێڕێتەوە نانوسرێتەوە لەوێوە داهێنانەکە لای ئەم مەزنە دەرئەکەوێت.

لەبەر رەچاوکردنی بەهاو نەریت هەندێ بابەتی لاوەکی ئاسایی نەبووە، کە ئاشکرایە ئەگەر وابمایایەتەوە واتاکان ئەکەوتنە قۆزاخەوەو پێداویستیەکان ئەبوونە خەفەو ئازاراوی ئەبوون. ئاستی بیرو رادەی روونبیری‌و پلەو پێگەی کۆمەڵایەتی‌و شێوازی بۆچوونەکانی ژیان خۆی چۆنیەتی خەوبینین دیاریئەکات. شاعیر هیچ کاتێک لە ئاسمانەوە ووشەی بۆ نابارێ ئەگەر واقیعی کۆمەڵایتی پەی بەهەستی نەبات. بە هەمان شێوە ئەمیش پەی بەو

راستییە کۆمەڵایەتیە نابات ئەگەر بیرو هزری خۆی بەردەوام بەرفراوان نەکات. لێردا نموونەیەک ئەهێنمەوە جارێک پیاوێکی راکردووی سیاسی خەو دەبینێت بێئەوەی لویسی فەرەنسای بینیبێت، یاخود لەو سەردەمەدا ژیابێت. شەو لە خەویا سزای سەر پەڕاندنی بۆ دەرچووە لەسەر سیاسەتو مقصلەیان(گیۆتین) بۆ داناوە. لەو کاتەدا، کە رادەکشێتو خەریکی ئەوەن لە ملی بدەن بە داچڵەکینەوە خەبەری دەبێتەوە. سەیر دەکات تاڵێکی پەتی جاجمەکەی شلەو کەوتۆتە سەرملی. باشە ئەگەر کابرا هەڵاتووی سیاسەت نەبوایە ئەوە تاڵەکە نە ئەبوو بە مێشولە؟ جا کرداری خەوەکەی نالی سەیر بکە کێ هەیە نەزانێت. بەڵام هەر کەسێک لە دیدو روانگەی بیری خۆیەوە سەیری دەکات، وەک تابلۆی کیژۆڵەیەکی بێبەرگ وایە هەرزەکارێک جیاو دوکاندارێکی ناو بازاڕ جیاو مەلایەکو سۆفیەک دیدێکی جیایان بۆ راڤەکردنی تابلۆکە هەیە. بەڵام تابلۆکێشێک لە هونەرەکە ئەڕوانێت. کامیان دەتوانن جوانی تابلۆکە دەربڕنو واتا هونەریەکانی راڤەبکەن؟

ئەوکاتانەی لە خەودا، کە کۆئەندامی دەمار دەچێتە باری دامرکاندنەوە تەنها خاڵی پاسەوان بە ئاگایەو لە هەر جێگەیەک لە مۆخدا وروژانێک دروستبێت، ئەوا ئەم

بە پەلە ئەگاتە سەریو لە شێوەی فلیمێکی شیاوی ژیانی خۆی (مرۆڤە نوستووەکە) دێتە پێش چاوی.(١٦٣:٦) لە لای ئیسلامدا شێوەکانی لێکدانەوەی خەو زۆری لەگەڵ ئەم شێوازە جیاوازە با زۆر دوور نەکەومەوە ئەمەش جۆرێکە لە داهێنان.

تەحریری خەیاڵ و خەو ئەگەر بێتە حیسابێ
دەروێش و گەدا شاه و دەبێ شاه گەدا بێ
(٦٢٩:١٤)

جا ئەگەر ئەو بتوانێ ئەو خەوە وەک خۆی بەو شێوازە گونجاوە بخاتە بەرچاوی ئێمەو هەموو ئەو وێنە راستیانەی بداتێ لەوانەیە سەر سوڕهێنەرنەبێت ئەگەر بڵێین نالی لە کامێرای سەفاگاهی نەزەرگەیەوە جوانترین وێنەمان(١٦) بۆ بگرێت داهێنانی تیادا بدۆزینەوە. لە شیعرێکدا ئەو تواناییە لای نالی ئاشکرا ئەبێتودەڵێت:

بۆ مەشقی عیشقی زوڵفی نیگار و نیگارشی
(نالی) لەخامەدا بۆتە شاهی طوڕڕە نووس
(٢٤٠:١٤)

جگە لە خەوەکە لەو کاتە وردبەرەوە، کە بادی خۆش مروور ئەنێرێتو ئەیگەیەنێتە سەرچنار وەک

١٦) ئەمرۆ وێنە بۆتە بنەمایەکی هەستو نەستو بەڵگەیی وا، کە ئەتوانێت بەرەوڕووی یاساکانی سەردەممان بکاتەوە.

کامێرایەکی دیجیتاڵی ئەم سەردەمە وێنەی گرتووەو دەڵێت:

ئەمـــجا مەوەستە تادەگەییە عەینی (ســـەرچنار)
ئـــاوێکە پڕلە نـــــار و چنـــار و گـول و چنور
چەشمێکە کە میثلی خۆر، کە لە سەد جێ بەڕۆشنی
فـــەوررانی تۆری صافە لە سەر بەردی وەک بلور
یا عەکـــسی ئاســـــــمانە لە ئاوێنەدا کەوا
ئەســـــتێرەکانی رابکشێن وەک شــــیهابی نور
(١٤: ١٧٨_١٧٩)

یاخود چ تەرازویەک هەیە بتوانێت هەتا ژیان بەردوام بێت ئەو خەریکی کێشانی رۆحو خۆشەویستی بێت، کە نەکۆن بێتو نە بەسەربچێت؟

زوڵفی دوو تـایی کە تەرازوو مـــەثەلـــــی دڵکێشت
رۆح دەکێشن بە دووسەر، ئەم بە سەرێ، ئەو بە سەرێ
(٦٥١:١٤)

ئاشکراکردنی کرۆکی مەبەست لە هەموو بوارێکی هونەرە جوانەکەندا بەتایبەتی لە شیعردا کارێکی تابڵێی ئاڵۆزو بێزراوە، چونکە سروشتی هونەر هەموو پابەندبوونو سنوورێک بەلاوە دەنێت، هەر ئەمەشە وایکردووە بە وردەکارییەکی داهێنەرانەوە لە دەقێکی

نووسراو یاخود تابلۆیەک سەرنج بدەین، یاخود لە هونەردا بۆچوونو تێڕوانینو باسکردنەکان جیاوازبن. چەند راکان جیاوازبن مانای وایە ئەوەندە داهێنانەکە سەرکەوتووبووە. لە مێژووی مرۆڤایەتیدا زۆر بیرمەندو هونەرمەند کاری ناوازەو سەرسوڕهێنەریان کردووە. لە راڤەکردنێکدا یاخود لە بینینێکدا لەوانەیە جوانترین واتاو مەبەستی سەردەمێکی مێژوویی پێبەخشرابێت، وەک داهێنان ناوی دەرکردبێت. یەکێک لەو شاکارانەی نالی، کە ئەکەوێتە ترۆپکی داهێنانەکانیەوە، چونکە لە کاتی خوێندنەوەو بیرکردنەوەیدا دەبنە هەستێک بەرەو لای هەموو جوانیو هونەرێک کێشمان ئەکات، لەگەڵ تێڕوانینو تێگەیشتن لەو رەوشە هەستیەوە ئەوجا کاریگەریی توانایی جوانیو سروشتو خۆشەوستی ئاسوودەیی دەبەخشنەوە. ئەمە واتای ئەو داهێنانەیە، کە بابەتێک لە دنیای تێڕوانینی دروستدا بەرجەستە بووبێت. خوێندنەوەی وردو وشیارانە نووسەری وشیارت پێئەناسێنێ. زمانی ئەم پارچە شیعرە پڕە لە جموجۆڵو رەنگ. ئەو شێوازەی پێی نووسراوە باوەڕی بە هیچ پابەندبوونو سنوورێک نەبووە، تاکو ببێتە رێگر بۆ بەدواچوون. نالی لە پاڵ ئەم راستیەدا چمکێکی وشەئارایی گرتووەو ئاماژەی ئاوازو وێنەو ئەزموونی

تێدا پەخشکردووە. بە جوانیەکی بێهاوتای هونەری جوانناسی ئەمانخاتە سەر ئەزموونێکی گەورە لە دەریایی خۆشەویستیو چاوبازیو بێنەوبەرەی دڵداریو ...هتد. با پێکەوە لەم دەقە پڕ داهێنەرانەیە بڕوانین:

کەوازەرتایی یەک تایی دەڵێی خورشیدی ئافاقە
مەڵی خورشیدی ئافاقــە، بڵێ میهرێ کەوا تاقە
ڕەیـــــاحین پەرچەم و، لالـــە کـــولاە و، یـاسەمین طورڕە
بەنەفشـــــــە خاڵ و، نەرگز چاو و، گوڵ زار و سەمەن ساقە
بنازم دولبەری خــــــۆم چـــەندە پڕ وەصــف و چ بێ عـەیبە:
بە چاو مەست و، بە دڵ هۆشیار، بە ئەبرۆ جوت و هـەم تاقە!
نەوای ئاهەنگی (قد قـــــامت) طـەریقی جەمعی زوهھادە
قەد و قامەت بە لـــــەهجەی ڕاستی طووبایی عوششاقە
بە زولفی تۆیە وابەســــــتە، لــە من دڵ گەر پەرێشانە
بە ئەبرۆی تۆیە پەیوەسـتە، ئەگەر طاقەت لەمن تاقە
بە نەهری کەوثەر و شیر و عەسەل چەند تینووە صۆفی
لەبی (نالی) دوچەندان بۆ لــــــــەبانی لەعلی موشتاقە
(١٤: ٤٥٥_٤٥٧)

ئەگەر کەسێکی هونەرمەند بتوانێت بیکاتە تابلۆ با بفەرموێت، هەتا ئێستا بەم بێدەنگیە لە چێژی تێبیرینەکەی دافینشی بۆ مۆنالیزا کەمتری تیادا نابینرێتەوە. ئەمەندە شارەزاو داهێنەرە بە ئاوی بێڕەنگ ئەم تابلۆی وشەو جوانیەمان بۆ ئەکێشێتو دەڵێت:

وا ظەن مەبە ڕوخسارەیی تۆ غائیبە قوربان
بنواڕە چلۆن نەقشە لە دیدەیی تەڕما
(١٢١:١٤)

نەخشو نیگار بە ئاو ئەسڕێتەوە کەچی ئەم واتای ژیانو دروستبوونی ئەداتێ ئەمە ئیشارەتە رەواڵەتیەکەیەتی. بەڵام ناوەڕۆکەکەی بریتیە لە شۆڕەندبوون بەو لایەنە مادییەی، کە ژیانی لەسەرپێکهاتووە. ئەوکاتەی هەستی بە نەمری بەردەوامی خۆی کردووە کاتیی دڵنیاییبووە، کە نهێنیەکەی دۆزیوەتەوەو دەڵێت:

لێوی تۆ ئاوی بەقا، من خضرم
فەیضی تۆ رەحمەت و من سەوزە گیا
(١٢٥:١٤)

نالی وا بە قووڵی بە واتاکاندا شۆڕبۆتەوە ئەرستۆ ئاسا ئاوی بە مادەی یەکەمو کرۆکی هەموو شتێک داناوە. کە چۆن رووەکو ئاژەڵ لە شێ خۆراک وەرئەگرنو بنەمای شێ بریتیە لە ئاو. خۆڵو خاک لە ئاو پەیدا ئەبن، کە چین بەچین لەسەریەک کەڵەکە ئەبنو ئەبنە سەوزاییو وشکایی. وەک ئەرستۆ بەم شێوە بیرکردنەوەیە لە ژیانی مادیو کۆمەڵایەتی روانیووە تاکو ئەو کاتەی لە ناو ئەم دەریاو ئۆقیانوسانەدا پێکهاتەی

غازی دروستبووەو چەندین ناوچەی لە ئاو هەژار کردووە.

چەندو بە کام شێواز لە شیعرەکانی نالی بکۆڵیتەوەو هەڵیگێڕیتەوەو بهێنیتو بیبەیت واتاکانی جوانترئەبن‌و مەبەستی جوانتری تیادەرئەکەون. ئەوەتا لە شاکارێکی پڕ واتای ئەزموونیدا دەڵێت:

رەوغـــەنی دیدەم ڕژایە ســــــــەرکیتابی خەططی خۆم
چاو لە ئێشی ئەو سپی، نووریش بەسەر ئەودا سەقەط
(٢٤٤:١٤)

ئەمانباتەوە بۆ کۆتایی کتێبی "هکذا تکلم زرادشت". ئەمەش تەنها بۆ برەودانی توانا مرۆڤایەتیەکانی خودی مرۆڤ خۆیەتی، چونکە شتێک نیە لەم دنیایەدا لە هەر روویەکی مادی یان کۆمەلایەتیەوە لە مرۆڤەوە بۆ مرۆڤ نەبێت. هەندێکیان دەبنە هۆی چێژ وەرگرتنی هەست، کە زۆرجار هەوای گۆڕانکاری دەماری هەستو خەیاڵ رائەچڵەکێنێتو ئەڵێیت نالی چییووت؟ ئەوە خۆی لە خۆیدا هەنگاوی داهێنانە. ئەمەش پەیوەندیەکی ئاڵوێرکراوی نێوان داهێنەر خۆی‌و ژیان‌و ئەزموونی هزری بیرکردنەوەیەتی، هەمووی لە چەند وشەیەک یان فڵچەیەک یان کارێک کورت ئەکاتەوەو واتای گەورەو

خزمەتی گەورەی مرۆڤایەتی پێئەکاتو کەلەپوورو مێژووی مرۆڤایەتی پێ دەوڵەمەند ئەکات[٣٠:٧].

زۆرجار نالی وەک هەر داهێنەرێکی‌تری دنیا بۆ بەشوێندا گەڕان‌و دەرخستنی دەسەلاتی خۆی بە شێوازێکی تەمومژاوی بیری لەسەر سروشتو کۆمەڵگا ناساندووە، بۆیە هەرچییەکی گوتووە هاوکێشەی دایڕێژە بیبێژە ئەوجا بیبێژەی بە باشی پەیڕەو کردووە. دەڵێت:

دەورانییە، وەک هێڵەکی سەودا، سەری گێژم
بۆیە بەدەقیقی مەثەلە هەرچی دەبێژم
(٢٧٦:١٤)

ئەو بۆچوونە راستە، ئەو بەشە دەماریانەی ئەکەونە ژێر توێکی مۆخەوە بە بەراورد بە مۆخ‌و توێکی مۆخ خۆی، لە ئاستێکی گەشەکردووی زیاتردان لە چاو خانە دەماریەکانی‌تردا، [١٤٨:١]. بە واتایەکی‌تر خانە دەمارەکانی بەشی پشتەوەی نێوەندە کۆئەندامی دەمار رێژەکەیان زیاترە لای کەسانی وەک نالی. کۆبوونەوەی خانە دەماری زیاتر لە دوو نیوەگۆی پێشەوەدا زیاتر ئەو کەسانەن، کە بە بواری ئەکادیمی‌و ماتماتیکیەوە خەریکن.

ئەو شاکارانەی بۆ حەبیبەی داڕشتوون هەموویان کەفوکوڵی دەروونن‌و واتای خۆشەویستی فێری مرۆڤ دەکەن‌و ئەکەونە خانەی داهێنانەوە. لێرەدا پێویستە

خاڵێکی گرنگ لەو نووسینانە دەستنیشان بکرێت، وەک پێشتر ئاماژەمدا لە داهێناندا هەندێک ئارەزوو هەیە پابەندە بە ناچاریەوە. بەدەر لە سنووری توانایی داهێنەردایە. بێئاگا دەیخاتە نێو دەریای خۆشەویستیی راستەقینەوە؛ وا ئەکات بەرهەمێک وەبەربێت، کە خودو خەڵکیش رازی بکاتو شوێن لە بیرو ژیانی تاکەکەسدا بگرێتو کار لە رەوتی سۆنگە گشتییەکان بکات. لە لایەک کەفوکوڵی هۆش دامرکێنێتەوە. لە لایەکیترەوە واتای خۆشەویستیی راستەقینە بە خەڵکی بدات. خۆشەویستیی راستەقینە لەم شاکارە داهێنەرانەیدا جگە لە راستگۆییو گەورەیی ئەو وشانە هێندەیتر جوانیان کردووە. سەیر بکە، کە دەڵێت:

دوور لە تۆ نالی سەگێکە، بێ وەفایە، هەرزەگۆ
بۆچی بانگی ناکەی ئەم کەلبە، کە نانی نانییە
(٥٩١:١٤)

یاخود هەتا لە واتای ئەم بەیتە بکۆڵینەوە واتاو مەبەستو لێکدانەوەی داهێنانەی تیادا بەدی دەکرێت:

لە دووری[١٧] تۆیە ئەی خورشیدی پڕتەو بەخشی شەوگەردان
کە نالی وا لە حاڵەتی میحاقی ماهی نەودایە
(٥٦:١٤)

یاخود چەند دڵخۆشە، کە دڵدارێکی راستەقینە گوێبیستی تاقە وشەیەکی راستگۆیانەی خۆشەویستەکەی دەبێت:

تۆ کە حۆریت، وەرە نێو جەننەتی دیدەم، چ دەکەی
لەم دڵەی پڕ شـــەرەر و ســـینەیی ســـۆزانمدا؟!
(٩١:١٤)

لە کۆتاییدا ئەتوانین داهێنان لای نالی بکەین بە دوو بەشەوە:

یەکەم: رەگێکی دەماغی هەیە، کە بنەمایەکی جەستەیی مادییە.

دووەم: شێوەکەی کۆمەڵایەتی ـ رۆشنبیرییە. (١٨:٥)

ئەم دوو لایەنە کرۆکی بابەتەکەیە. سەرنجی ئەو نامەو چامانە بدە، کە بۆ کەسانی خوێندەوارو گوڵبژێرەکانی خۆیی ناردوون. بە تایبەتی ئەو چامەیەی

---

١٧) بۆ شرۆڤەی ئەم شاکارە، بڕوانە چەپکێک لە گوڵزاری نالی، مەسعود موحەمەد، ل ٥٦–٥٧

بۆ سالمی ناردووە، کە چۆن بە هاواری دەروونو کەفوکوڵی بیرتیژیەوە نووسیونی. ئەمانە بوون بە ڕێچکەو چەندین شاعیرو نووسەرو وتارخوێنو ...هتد پەیڕەویان کردووە. تا ئێستاش کاریگەرییەکەی کاڵ نەبۆتەوە؛ لە نامە نووسینو بیری نامۆبوونماندا دیارو بەردەوامە.

داهێنانەکانی نالی وای کردووە پەیوەندییەکان لە ڕەوتی پێگەیشتنی من دەربازبێتو لە خودی کۆمەڵایەتییدا کەڵکەبێتو بەرەو هەمووان بەڕێ بکەوێت. پاشان بکرێت بە بەرۆکی وڵاتدا تا هەمان هەستی خۆشەویستی دروست بکاتو برەو بەو هەستە جوانە داهێنەرانەیە بدات. کەسێتی کۆمەڵایەتی لە هەموو جموجۆڵێکی ڕۆژانەدا نۆژەن ببێتەوەو نۆژەنبوونەوەی مادیو کۆمەڵایەتی بە دوای خۆیدا کێش بکات[١٨].

***

(١٨) دەکرێت خوێنەر بە کتێبەکەی (ڕێبوار سیوەیلی)دا بچێتەوە، کە ناونیشانەکەی (نالی)یە، کە لە ساڵی ٢٠٠١دا بە چاپی گەیاندووەو تیایدا بە درێژی باسی لە چامەکەی نالی کردووە.

مان لای نالی

زمانی ئاخاوتن یەکێکە لە گرنگترین کەرەسەکانی زانستی مرۆڤایەتی، بە فاکتەرێکی گرنگیی تێگەیشتنو تێکەڵاوبوونی مادیو کۆمەڵایەتی نێوان خەڵکی دائەنرێت. بەکارنەهێنانی زمان هۆکاری سەرەکی ماڵئاوایی کردنو پووکانەوەی هەموو بوارە مادیو کۆمەڵایەتیەکانی کۆمەڵگایە. زمانی ئاخاوتن بە شێوەیەکی زۆر تۆکمە بە هۆشو گۆشو بیرەوە وابەستە بووە. ترپەو جووڵەکانی بیر، ئاماژەو هاوارو بیرکردنەوەن. تەنها لە ڕێگای زمانەوە دەرئەکەوون. ئەگینا ئەوە لە ڕێگای هونەرەوە هەوڵ ئەدرێت ئەو ترپەو جووڵانە بخرێنە ڕوو. ئەمەشیان وابەستەیە بە پێشکەوتنی زمان خۆیەوە. هونەرە جوانەکان ئەو بیروبۆچوونو بیرکردنەوانە ئەکەنە ڕاستیو بە مێژووی ڕۆشنبیریو شارستانی، کولتووری کۆمەڵگای ئەسپێرن.

لەم بەشەدا هەوڵ دەدەم زمانی ئاخاوتنو نووسین وەک کەرەستەیەکی زانستی گرنگ لە پلەو ئاستی شارەزاییانەی بەکارهێنانیدا لای نالی ئاماژە پێبدەم، پێش هەر شتێک نالی توانیویەتی داهێنانێکی نوێ بۆ سەردەمێکی مێژووی ئەم نەتەوەیەو ئێستای مسۆگەر

بکات. پێش ئەوەی نالی ئەم هەوڵە بکات بە سەرەنێزەی داهێنانو سەپاندنی بوونی نەتەوەیەک، زۆر کەسو زاناو بلیمەتی ئەم نەتەوەیە لە ترۆپکی زانستی زمانی عەرەبیو فارسیو تورکیدا قاڵ بووبوونەوە بە ڕادەیەک توانیویانە پەراوێزی گرنگو زیندوو بۆ ڕەوتی زمانەوانی بنووسنەوە. وەک مەلای ئیبن ئەل ئادەم، مەلای خەتێ.

ئەگەر زمانێک بەکارنەیەت، ئەوە گرنگییەکەشی لە پریاسکە ئەنرێت، بنەماکانی بوونی نەتەوەیی ئەو بایەخەی نامێنێتو شوێنکەوتەییو پاشکۆبوون ئەبێتە خەسڵەتو کار لە لێکترازانی بونیادو سیستەمی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگاکە دەکات. ئەگەر زمان ڕەوتی بەکارهێنانی شایستەی خۆی نەگرێت، ئەوە هیچ پێویستیەکی بە ڕێزمانو واتا دارشتنو دەستەواژە گۆڕینو پێشکەوتن نامێنێت. نالی هاتو هەموو ئەو سۆنگە ناوازەو دزێوانەی بەلاوەناو هەموویانی خستەوە سەرپێی خۆیان. جیاوازی وردوپووختی لە زمانی کوردیدا هێنایەکایەوە. لێرەوە مەبەستی نالی ئاشکرائەبێت کە نەیویستووە تەنها شیعر داڕێژێتو مانەندی بابەتەکان بکات، بەڵکو کرۆکی مەبەستەکەی پێگەیاندنو گەیاندنی زمان بووە بە ترۆپکی دەربڕینو بەکارهێنانی لە ئاستێکی بەرزی واتاداردا، کە هەر شتێکیتری دڵسۆزی نەتەوەیی

پێوەلکاوە. چونکە بەکارهێنانی زمان پێش واتا ئەکەوێت، نالی ویستوویەتی ئەم زمانی ئاخاوتنە بکاتە واتای بوون. واتە واتا شیعریەکان لای نالی ئاماژەیەکی گرنگو چالاکیەکی خێرای درککردنو بیرکردنەوەی خۆی بووە. لەو باوەڕەدام وەک مارکس درکی بەوە کردووەکە "اللغة هي حقيقة الفكر المباشرة" ئەو شاکارە شیعریانەی لەبەردەستی ئێمەدان کەرەسەو بنەمایەکی زانستی مادیو کۆمەڵایەتی ئەچەسپێنن. ئەو هەوڵانەن مەبەستیانە لە دامێنی چیایەکی سەرکەشو بەرزەوە بەرەو لوتکەمان بەڕێبخەن. مرۆڤ ئەوکاتانەی چمکی هەقیقەتێکی بۆ ئاشکرائەبێت مانای ئەوەنییە، کە ئیتر ئاسودەیەو دڵی ئاوی خواردۆتەوە. بەڵکو پێویستی بەوە هەیە، کە لە چۆنییەتی ئەو دڵنیاییو گەیشتن بەو هەقیقەتە تێبگات. لەگەڵ بەرژەوەندیو داخوازییەکانیدا بیانگونجێنێت. مرۆڤ لەو سەرقاڵییەیدا ئەگاتە ئەو باوەڕەی، کە هەقیقەت تەنها تایبەت نییە بە خۆییەوە، یاخود پلان بۆ داڕێژراونییە، کە لە ڕێگەی رەوشێکی روونو هەستپێکراوی ئامادەکراودا بەرجەستەبوبێت. بەڵکو هەقیقەت تێگەیشتنە لە مرۆڤەکە خۆیو تێگەیاندنی دەوروبەرەکەیەتی. بۆ بەردەوام بوونو بەشوێندا گەڕان. نالی لە شاکرێکی پرمانادا دەڵێت:

وا ضەن مەبە ڕوخساری تۆ غائیبە قوربان
بنـــــوارە چلۆن نەقشە لە نێو دیدەیی تەڕما
یا تـــوربەتی، یا غوربەتی باری بشکێنین
هـەر مونتەظیرە "نالی" ئەگەر مرد و ئەگەر ما

ئەو شێوە تێگەیشتنانو تێگەیاندنانە ئەبنە ڕێوگەیەک بۆ درککردنی ئەو زمانەی شرۆڤەی هەقیقەتەکەی پێئەکات. چونکە (***زمان***) وشەیەکی مەزنو پڕ مانایە. باڵای زمان هێندەی باڵای هەموو شتو بابەتێکە. خاوەن توانایەکی گەورەی ئەوتۆیە، کە مرۆڤ ئەگەیەنێت بە کرۆکی مانای ئەو درکو تێگەیشتنە. هەر لەو مانایانەوە بونیادی نوێو بۆچوونی بەڵگەییو وێناکردنە مادیو بۆچوونە هزرییەکان بەرجەستەئەبن. مرۆڤ تاکە بوونەوەرە خاوەن زمانی ئاخاوتن بێت. ئەم بەشە گرنگە لە تیۆری پەرچەکرداری ناوەندە کۆئەندامی دەماردا، کە لە دڕکە مۆخو دەماغ پێکهاتووە، ئەرکی سەرەکی ڕێکخسنی چالاکیە دەماریەکانە. دەماغ بە تەنها زۆر ئاڵۆزو تێکچڕژاوە لە مێشکو مێشکۆڵەو لاکێشە مۆخ پێکدێت. واتە:

مێشک + مێشکۆڵە + لاکێشە مۆخ= دەماغ.

دڕکە مۆخ + دەماغ = ناوەندە کۆئەندامی دەمار.

بەگشتی کراوە بەدوو بەشی سەرەکیەوە: سیستەمی ئاماژەیی‌و سیستەمی هەستی زمان (زارەکی)[19] ناوەندە کۆئەندامی دەمار ناونراوە سیستەمی ئاماژەیی زارەکی (المنضومة الاشارية اللغوية). تواناییەکی بێ سنوور و کاریگەری لە بوونیادنانی پەیوەندی و بوارەکانی وروژاندن‌و پەسەندکردن‌و بەلاوەناندا هەیە. کرۆکێکی بە واتایە لە مرۆڤدا. نێوەندە کۆئەندامی دەمار لە ڕێگای هەستی بیرکردنەوەو دەربڕینەوە، کە ئەبنە سەرچاوەی رەنگدانەوەی هەڵسکەوت‌و مامەڵەکردن هەموو ترپە دەمارییەکان لەو چالاکییەوە بەرجەستە دەکەن‌و بەردەوام لە جموجۆڵدایە تا ئەیگەیەنێتە ئەو ساتەی هەوڵی پڕکردنەوەی پێویستی کەلێنەکانی ئەو بیرو چالاکییانە بدات. کاریگەری ژینگەی سروشتی‌و کۆمەڵایەتی لایەنی چەندایەتی‌و چۆنایەتی کەسایەتیی مرۆڤ دیاریئەکەن، لە ڕێگای پەرچە کرداری دووهەمەوە، (بنکەی ئەم پەرچەکردارە دەکەوێتە ژێر مۆخەوە) چالاکی بیری نوێ بۆ مرۆڤ دروستدەکات‌و گرنگی کردەوە ئەهێنێتە کایەوە، مرۆڤ لە ژینگەدا ئەیانکاتە مایەی ئەزموون‌و هەڵسەنگاندن‌و هەڵوێست‌و رەفتار. ئەم لایەنە

١٩) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە (طبيعة الانسان في ضوء فسلجة بافلوف، دكتۆر نوری جەعفەر، مكتبة التحرير، بغداد، ١٩٧٨).

تەنها بە چالاکی‌و توانایی مرۆڤەوە وابەستە نییە، بەڵکو فاکتەرێکە بۆ پابەندبوون بە تێگەشتنی دیاردەو چالاکی هەڵسوکەوتە کۆمەڵایەتیەکانەوە. لە سنوری ئەو رێچکە تێڕوانینەدا واژەیەکی کۆمەڵایەتیان ئەداتێ. ئەو توانایی خۆگونجاندنەی لە مرۆڤدا هەیە تەنها بۆ بەلاوەنان‌و تێرکردنی پێویستیەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی نیە، بەڵکو لە هەمان کاتدا بۆ گۆڕانکاریەکانیشیەتی، هەموو ئەو بابەتانەی لە کۆئەندامی دووەمدا بەرجەستە ئەبن‌و پێئەگەن واله کەسایەتی مرۆڤ ئەکەن گرنگی بە پێویستیە راستەقینەکان بدات، وەک پاڵنەرێکی نامادی لە ئارەزوو، بەرهەڵستی‌و هاوڕاییدا گۆرانکاریی گرنگ لە ژیانی سایکۆلۆجی‌و کۆمەڵایەتیی مرۆڤدا بەرجەستەئەکەن[٩٨:١٥].

کاتێک لەم تێڕوانینەوە لە ئەزموونی پێگەیشتنی سیستەمی ناوەندە کۆئەندامی دەمار بە هەردوو بەشەکەیەوە (هەست‌و زمان، یاخود یەکەم‌و دووەم)ی لە نالی بڕوانین، زمانی بە شێوەیەکی راستەوخۆ وابەستەی ئەو درکە هەستیارە کردووە، کە بۆچوون‌و هەڵسەنگاندنی لە پێگەیاندنەوە گواستووەتەوە بۆ بنکە مۆخییەکان‌و لە ئاماژەیەکی شایستەدا بۆ خۆیی دارشتووەو پێگەی کۆمەڵایەتی خۆیی پێدیاری کردووە، لە یەکێ لە بەیتە شیعرەکانیدا دەڵێت:

کەوکەبی طەلعەتی شاهانەیی تۆم بورهانە:

کە لە سەر موددەعی، سوڵطانی موبینە جەدەلم

(٢٩٠:١٤)

ئەمە ترپەی ئەو دەنگو ئاوازەیە، کە دەرگای تایبەتمەندیو پێشوازیو ناردنی ئاگاداری هەستو زمان لە بواری جیاوازدا بەرەوڕووی بەرابەرەکەیدا ئەکاتەوە. چاو دەبینێت. لوت بۆن دەکات. زمان چێژ دەکاتو پێست هەستی بەرکەوتن بۆ مۆخ دەگوێزێتەوە. بافلۆف واتەنی ئەمانە هەموویان شەپۆلی موگناتیسیی کارەبا ئاسان لەگەڵ سیستەمی ئاماژەی زماندا هاوبەشی دەکەنو کاردانەوەی سایکۆلۆجیو کۆمەڵایەتییان لێئەکەوێتەوە. ئەم بەشە لە ئاژەڵدا زۆر بە کەمی لە رەفتاریاندا دەرئەکەوێت، ئەگەر پاڵنەرێک خۆی نەبێتە هۆی دروستبوونی پەرچەکردار، چونکە هەژێنەرە دەماغیەکانی ئەم بەشە رۆڵی گرنگ لە ئاژەڵدا دەبینن. ئەو کاردانەوانە کاریگەری بەرچاویان لەسەر درککردنو بەرجەستەبوونی ئەزموون هەیە. خۆئەگەر ئەو زمانی نووسینە نەبوایە ئێمە نەماندەزانی نالی ئەوەندە لە خۆڕازیو بیر بەرفرەوانبووە. واتە نالی لە شیعرەکانیەوە دیاردەیەکی زمانەوانی لە کرۆکی خۆیدا پەناداوە، جگە لە شرۆڤەی بەرهەمەکانی هیچ کلیلێک نییە دەرگای کرۆکی ئەو مەزنەمان بۆ واڵا بکات.

ئەگەر سەنج بدەین منداڵ بێفێڵو تەڵەکە لە رێگای جۆرە پەیوەندیەکی ساناوە پەیوەندییەکانی بە ژینگەی مادیو کۆمەڵایەتییەوە رێک دەخات. ئەو نێوەندەش کەسە گەورەکانی ناو ژینگە کۆمەڵایەتیەکەیەتی. زۆرجار ئەگەر بەلاوەنرابێت یاخود پێویستییەکی هەبوبێتو توانایی دەربڕینی نەبووبێت، ئەوە بە هۆی ئاماژەیەکی ئاسانەوە وەک زەردەخەنە یاخود جۆرە کڕوزانەوەو گریانێک توانیویەتی ئەو بەلاوەنانەی سەدوهەشتا پلە پێچەوانە بکاتەوەو ئەوجا ببێتە جێگەی گرنگی پێبدانی باوانو دەوروبەرەکەی. نالی لە رێگای زمانەوە ئەم رەوشەی گۆڕیوە بۆ دابینکردنی گۆڕانکاری کەسێکی‌تر تاکو بتوانێت برەو بە پەیوەندیەکانی بدات؛ واتە پێویستیی کۆمەڵایەتی لای نالی ئەبێتە چەقی سایکۆلۆژیو هەڵوێستی مادیو کۆمەڵایەتی پێدیاری دەکات، بەرفرەوانی زیرەکی لە رادەبەدەری خۆیی لە کرۆکی شیعرەکانیەوە ئاشکراکردووە. هونەری گوتنو نووسین لە چالاکی زمانەوانیدا لە بەکارهێنانی زمانی ئاخاوتندا لە لێو بزواندنەوە واتە لە دەنگەوە دەستپێدەکاتو بە وشەدا تێئەپەڕیو بە رێکخستنو داڕشتنی واتا کۆتاییان دێت. ئەم لایەنە بە وردی لەم بەیتە شیعرەی نالیدا بەرچاوئەکەوێت، کە دەڵێت:

(نالی) حەریفی کەس نیە، ئیلف ئـــەلیفی کەس نییە
بەیتی ڕەدیفی کەس نییە، هەرزە نویسە، گەپ دەکا
(١٤:١٠٠)

سروشتی ئەم کردارە هۆکاری گۆڕانکاری گەورەو گرنگە بۆ گەشەی نێوان باری دەروونیو دەربڕینی زمانو پابەندنەبوون بە دیسپلینێکەوە، کە مرۆڤ لە چوارچێوەی بەکارهێنانی زماندا ببەستێتەوە. هەژێنەری نوێ لە مۆخدا دەیانجوولێنێت. ئەگەر کۆرپە لە تەندروستی باشدا بژی، بەڵام هەژێنەری نوێی نەبێت ئەوا بە گریان لێیئەدوێتو ژیرنابێتەوە، تاکو هەژێنەری نوێی بۆ دابین نەکرێت. واتە "کردارە بیریەکان پێشەنگی مرۆڤن. ئەمەش خۆی لە خۆیدا گەشەیەکی فەسلەژیانەیە. لە هەمان کاتیشدا **وەزیفەی** دەماغە بە شێوەیەکی گونجاو داوای هەژاندنی نوێ دەکات. هیچ ئەندامێک یان بەشێکی دەماغ گەشە ناکات تەنها لە ڕێگەی وەزیفەوە نەبێت".[(٦:١٩٥)]

ئەوەتا بۆ دەرخستنو کرداری نوێ پێویستی بە هەژێنەری نوێتر هەیەو فرمێسکەکانی خۆیی بە مرواری داناوە، کە تواناو گەورەیی خۆی لەو بەلاوەنانەدا پارێزراو ڕاگرتووەو بە خۆشەویستەکەی دەڵێت:

لە ئالیی ئەشکی نالی بێکەسە، غەڵطانی نێو خاکە
مـــەگەر سەمعی قەبوڵت موشتەریی لۆلۆی لالابێت
(١٤:٦٠٢)

گەشەی کەسایەتی لە گەشەی شێوەو تێگەیشتنی بەکارهێنانی زمانەوە پێودانگ ئەکرێت لە ڕێگای دەزگایەکەوە، کە پێی ئەوترێ کۆئەندامە دەماری ئاماژەی دووەم تایبەتە بە گەشەی بەکارهێنانی زمانەوە. ئەم کۆئەندامە تایبەتە بە مرۆڤ خۆیەوە جیاوازە لە کۆئەندامە دەماری ئاماژەی یەکەم. (هەست) لە سیستەمی زماندا ئابستریکو هەڵسەنگاندن ڕۆڵی گرنگی تیادا ئەبینن.[(١٧:٦٨)]
ئەگەر لە دیدێکی فەلسەفیەوە لێیبڕوانین ئەوە یەکەم کرداری دەروونی بریتییە لە وەزیفەی دەماغو یەکێکە لە کامڵترین شێوەکانی مادە، پەیوەندیە مادیەکانی دەماغە، کە دەوروبەرو هۆشیان پێکەوەلکاندووە. ئەگەر دەماغ درکیان پێبکات یان نەء، ئەوە بێئەوەی مرۆڤ خۆی بیەوێت لەگەڵ ژیانیدا وابەستەئەبێت. وەک تێپەڕبوونیساڵو بەسەربردنی تەمەنو تێڕوانین لە پاشخانی بەسەرچوو. نالی زۆر نمونەی ئەم لایەنەی هەیە لە شیعرێکی **٢٠** بەیتیدا ئەتوانین ئەم شێوە ئاماژەیەی تیادا دەستنیشان بکەین، کە دەڵێت:

زەمانە[20] چەرخ و، چەرخی ئاسمانیشی، فەلەک فیلکە
ســـەری ڕشتەی وجودی چـــەندە باداوی‌یو هەر ماوی
(٦٨١:١٤)

لێرەدا هاوکێشەیەکی گەمە ئاسای زمانمان بۆ دێتەپێش، وتن تەنها نابێتە شیعر تاوەکو لە ڕێگای دەقە شیعریەکەوە خۆی جیانەکاتەوە. کردارە بیریەکان لە ڕێگەی درککردنەوە ئەتوانن مرۆڤ لە چالاکیە هزرییە ژینگەییە مادی‌و کۆمەڵایەتیەکان خۆی دڵنیابکاتەوە.(٢٠٤:٦)بەو واتایەی بەهەندی ژینگەو دەماغ زمانیش بەرفراوان‌و ئاڵۆزە. لەم بەیتەدا خۆی بەچاکی دڵنیایەو تەمەن بەڕەی بەردەوامبوونی بەرەو تەنکی ئەبات‌و دەڵێت:

هەرچەندە کە عومری خضر و جامی جەمت بوو
چــونکە ئەمەلت زۆرە، چ عومرێکی کەمت بوو!
(٣٦٧:١٤)

ئەم بۆچوونە والە هەست‌و بیروهۆش‌و کردارەکانی تری هزر ئەڕوانێت، کە بە دوو ڕێگە متمانەیان لەسەر ڕاستیەکانی ژینگەی مادی کردبێت: **یەکەمیان** لە ئەنجامی ئەو جموجۆڵە فیسیۆلۆجی‌و جەستەییە جۆراوجۆرانەی لە نێوەندە کۆئەندامی دەمارەوە ڕوودەدەن. **دوەمیان**

٢٠) (بۆ تەواوی شیعرەکە بڕوانە دیوانی نالی، ل ٦٨١ – ٦٩٠)

ژینگەی دەرەکیە، کە بوونەتە کرۆکی ئەو جموجۆڵانە. بەم فاکتەرە ئەکرێت ئاماژە بەو کردارانە بدەین، کە بەها ڕاستەکان لە کۆمەڵگاوە هەوڵی بونیادنانێکی ڕێکخراوەیی بابەتیانەی ژینگە مادی‌و کۆمەڵایەتی‌و مێژوویی ئەدەن. جگە لە ئایدیاو لۆجیکی باوی سەردەم زمان هەلێکی وا بۆ مرۆڤ ئەڕەخسێنیت، کە چالاکییەکانی تێگەشتن‌و ناسینەوەو هەست بە خۆکردن‌و ئاماژەو بینین بتوانن لە توانایی بەرفرەوانی خۆیان بدوێن. ببنە ڕاوێژو بۆچوونی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و خەڵکی مامەڵەو هەڵسوکەوتی بونیادی لەگەڵدا بکات. واتە خەسڵەتی بابەتیانە بەخۆیانەوە ئەگرن، کە لە سنووری بەرتەسکی تاکەکەس دەربازیان دەبێت‌و ڕەوتی سەردەمەکەی پێدیاری ئەکرێت. تاکو مرۆڤ لەو ڕێگایەی بەرەو ترۆپکی دەبات دوانەکەوێت، یاخود تووشی چەقبەستن‌و شەختەبوون نەبێت، بەڵکو ببێتە سەرەنێزەی گوژمی گۆڕانکاری. نالی لە یەکێک لە بەیتەکانیدا بە ئاشکرا ڕاوێژێکی بەجێ بۆ هەموو سەردەمێک ئەخاتەڕوو. دەڵێت:

ئەسپی نەفەست دێت و دەچێ، گەرمە عەنانی
ئەی مەستی ڕیاضەت هەلە! هوشیای جلەو بە
(٣٩٣:١٤)

پێکهاتەی ئەم کردارانە ئاوێتەی یەکێک لەو کارە هزرییانەیە، کە بەردەوام بۆ رازیبوون‌و باوەڕهێنان لە هەوڵی ناسینەوەیداین. لە هەمان کاتیشدا نیگەرانیەکان والا دەکەن.[١٢٣:٢١-١٣٦] لێرەدا ئاشکرایە، کە نالی لە بەرفرەوانی تێڕوانینی دەماغی خۆیەوە چۆن دەیەوێت پەیامەکەی بگەیەنێت، کە لە بنەڕەتدا پێچەوانەکردنەوەو هەڵسەنگاندنی چەقبەستن‌و هەل لەکیسنەدانە. لێرەوە هەستئەکەین جۆرێک لە هاوسنگی جموجۆڵی جەستەیی‌و درککردنی دەماغی بەو گەورەییە خستۆتەڕوو.

نالی لە زمانی ئاخاوتنەوە زۆر گرنگی بە واتا داوە بە تایبەتی ئەو واتایەی پەیوەندی بە دووتوێی زمان‌و واتاوە هەبووبێت، واتاکانی خستۆتە خانەی کاری زمانی ئاماژەییەوە، بەو زمانی ئاخاوتنە واتادارانە هەلێکی وا ئەڕەخسێنێت، کە بە تەرزێکی‌تر بمانگەیەنێتە پێودانگی دەرخستنی راستیەک، کە ئاستی تێگەشتن‌و هەست بەخۆکردنی لێوە پێودانگبکەین. ئەو تواناییانەشمان نیشان دەدات، کە خودی کەسایەتیی خۆیی لە کام پلەدا ناسیوەتەوە لە کام ئاستەدا هەڵیسەنگاندووە. لەو پێکهاتە ئاماژەییانەوە واتاو نمونەی بابەتێک ئەخاتەڕوو، کە ئێمە بیگوێزینەوە بۆ ناو رەوتی باوەڕو پێپرازیبین. تێبینی ئەوە ئەکەین تێڕوانینی بیری نالی جموجۆڵی جۆراوجۆری تیادا

بووە. ئەو جموجۆڵەی بە ئاماژەی زمانەوانی دەربڕیووە. ئەو کارانەی نالی بۆ ئەو سەردەمە لە بواری زمانی کوردیدا نوێ بوون. لەبەرئەوەیە خەسڵەت‌و تەرزی هەژێنەرەکان چڕو جیاوازن. لە رێگای تێمپۆراڵی ناوەندە کۆئەندامی دەمارەوە پێشوازی ئەکرێت. مرۆڤ بەپێی تێگەیشتنی خۆی پێکهاتەیەکی وشیارانەی لێدەرئەهێنجێ، کە ئەم کارە راستەوخۆ لکاوە بە سیستەمی زمانەوە.[٣١] لە رێگای بیستن یاخود خوێندنەوەوە زمانی واتادار تەنها نابنە یادەوەری. ئەو کاتانەی پارچە میوزیکێک یاخود گۆرانیەکی خۆش لە دەماغدا جێگیرئەبن لەگەڵ گوێبیستنی یاخود وروژاندنی بابەتێکی بینین یاخود بیستندا یادەوەری نوێ لەگەڵ بابەتە چەسپاوەکەی پێشتری دەماغدا بەراورد ئەکرێت. تەنانەت رژێنەکانی درککردن وا ئەکات خوێندنەوەی تایبەتی بۆ بکرێت، وەک جۆرێک پێگەیاندنی تیۆری بەرەو پراکتیزەبوون هەنگاوبنێت. خوێندنەوەو نووسینی زمانی واتادار لە رێگای تێفکرین‌و چاوی بینین‌و خوێندنەوەوە بەرەو دابەشکردن‌و هەڵسەنگاندنەکانی پێئەگرێت. ئەم کارە پێویستی بە جۆرێک پاشخانی هوشیاری‌و زانست هەیە. ئەو گەمە زمانەوانیەی زمان‌و واتایە، کە دەرگای راستی

نهێنییەکان والا ئەکات. نالی لەم شاکارە شیعرەدا نموونەیەکی بەرزی زمانو واتای تیادا ئاماژەداوەو دەڵێت:

ساقی! وەرە، مەیخانەیی دڵ کۆنە ڕەحیقی
گـەر مـایلی طەوفی حـەرەم و بەیتی عەتیقی!
یەک رەنگم و بێ رەنگم و رەنگین بە هەموو ڕەنگ
بـەم رەنگە دەبێ ڕەنگ ڕژیی عەشقی حەقیقی
مـــــرواریی ئەشـــــکم وەکو یـــاقوتی، ڕەوانە
ســـاقی! بدە لەو لەعلە شەرابێکی عەقیقی ..
دائیم لە حەضەردا سەفەری بە .. لە وەطەندا
غوربەتکەش و عاجز بە، گەر ئەهلی طەریقی
خــــەڵقی کە هەموو کۆدەکن و بەستە زوبانن
با بێن و لە (نالی) ببیەن شـــــیعری سەلیقی
(١٤: ٦٥٥ _٦٥٧)

هونەری زمانی واتاو ئاماژە لەم شیعرەدا زیاتر لە پیرۆزیی ئەقڵەوە تێی ئەڕوانرێت وەک لەوەی داڕشتنبێت. ئەو شوێنەی نالی هەڵبیژاردووە بە پێی یاسا ئایینیەکان شوێنی سەردانی هەموو مرۆڤێکی خاوەن باوەڕی پاکو بێگەردە، شوێنی ئەوانەشە، کە ویستی تۆبەو خۆپاککردنەوەیان هەبێت، بۆ ئەو شوێنە لە سێ لایەنەوە مامەڵەیەکی زمانەوانی واتاداری زیندووی لەگەڵ رستەکاندا کردووە. وەک جەستەیەکی پیرۆزی زیوین

بەردە رەشەکەی ئاسمانی گواستۆتەوە نێو دەروونی خۆی. ئەمەش پابەندە بە بیرو تێگەشتنەوە، کە بەرهەمی تێڕامانی رەسەنایەتی بیرکردنەوەی خۆیەتی، یاخود دیدوبۆچوونی حەقیقەتی رۆحی بێگەردی دنیای خۆیەتی، وەک نەمرییەک بۆ پاش خۆیی بەجێهێشتووە. ئەوە ناخی ئەو زاتە مەزنە خۆیەتی، بۆیە وا بە راشکاوانە هاواری ئارەزوومەندانی ئەو شوێنە دەکات، کە بێنو ئەوان پێش چوونیان بۆ ئەو مەزارە، ببنە میوانی دنیای هزرو بەخۆداچوونەوەو کوێرانە رێنەگرن.

نالی گۆشەکانی کابەی لە چوار لایەنی رەفیق، حەقیقەت، تەریقەت، سەلیقەتی بە رەسەنایەتی داناوەو بیری خۆیی بەبابەتەکەوە بەستۆتەوە، وەک چوار مێخەکەی دنیا مامەڵەیان لەگەڵدا دەکات. ئەمەش ئەو دوو حەقیقەتە دژەن، کە کرۆکی پیکەوە ژیانو رێگای بیرکردنەوە لە خولی کێبەرکێدا ئەخولێننەوە. لێرەوە نالی زمانی واتاداری کردۆتە فاکتەرێک بۆ دەربڕینو ئاشکراکردنی ئەو بازنەیەی، کە ویستویەتی وەک دیکارت بابەتەکان پشانی خەڵکی بدات. شێوازی دەسەلاتی ئەو

سەردەمە بە بەستنەوەی دیدی ئایینیەوە بۆ خەڵکی ئاشکرا بکات[٢١].

لە ڕێگای جوانیو پاراوی زمانەوە ڕەسانەیەتی بۆچوونەکانی هەردوولا لە چێژی بەردەوام لە گەشەی ئەو تێکەڵاوبوونو ئاماژانە وەرگرێت، کە بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی ئێستاو بەلاوەنانی رابردوو ئەدوێت. هەر ئەمەشە ئاماژە نەمری بە ڕەوتی بیرکردنەوە بۆ چێژو هەوڵدانو داهێنانو ئاسودەیيو بەردەوامی ژیان لە هەڵسوکەوتو مامەڵەدا بداتو بڵێت:

تۆ باقییەیی ساقییەیی صەحنی چەمەن بە
مەیدان هەموو مەی دانە بە کاسات و بە طاسات
(١٤:١٤٤)

ئەمە وا ئەگەیەنێت خۆدوورە پەرێزگرتن لە لێپرسراوێتیو خۆدانە دەست ڕێکەوت لای ئەم مەزنە دوای کڵاوی بابردوو کەوتنە. کەوتۆتە ئاستی هیدیۆنیزمەوە، کە بە واتای گەڕان بەدوای چێژو دورکەوتنەوە لە ئازارو حەژمەتەکانی ژیان دێت. هەر ئەمەش پەلکێشی ئەو چێژو بیرکردنەوە خۆشانەی کردووەو هەوڵیداوە لە ڕێگای داڕشتنی پوختی

٢١) دیکارت دەڵێت: "شیئا مایشک ویدرک ویؤکد ویستنکر ویرید ولایرید ویتخیل أیضا ویشعر.

زمانەوانییەوە زۆرترین چێژ بە کەمترین هەوڵ لە خۆشەویستی مرۆڤایەتی لێوان لێو بکات. ئاماژەو واتا بدات بەو داهێنانەی خۆی ئەو چێژەی لێوەرئەگرێت. لەم لایەنەوە نالی دەڵێت:

بیستم لە هەموو لایە مەیلی شەڕ و دەعوایە
سەودا لە سەرمدایە، باکم چ لە غەوغایە
(١٤:٥٦١)

ئەم شێوازی بەکارهێنانە شێوازێکی نەریتی ئەو سەردەمە بووە، کە بە ڕەسەنایەتی ئەدرێتە قەڵەم. هەموو ئەو هەوڵانە لە خۆیان ئەگرن، کە نالی بۆ خستنە گەڕی هۆشوگۆشو بیری لێپرسراویەتی بەکاری هێناوونو لە هەڵوێست وەرگرتندا ڕەنگی پێداتەوەو بڕیارئەدات، کەسوورە لە سەر ڕای خۆی، بۆیە زۆر بێمنەتە لە تواناو هەڵوێستو بەرفرەوانی بیری هزرمەندانەی خۆیو دەڵێت:

(نالی) کە ویقاری نییە، بێ باکە لە خەلقی
سۆفی کە سلوکێکی هەیە، عوجب وریایە
(١٤: ٥٦٣ _٥٦٥)

هەڵسەنگاندنی خود شێوازێکی جیاوازە مرۆڤ هەرگیز نایەوێت بەری لێبگیرێت. بەردوام لە هەوڵی بەدەستهێنانی زانینو ئاشکراکردنی بابەتی نوێیە

لە خۆیدا، پاشان هەوڵی گواستنەوەی بۆ دەوروبەر ئەدات، بە وەرگرتنی بڕیارێک دەیکاتە بنەما بۆ پێدانی واتاو بەرزنرخاندن، کە دەسەڵاتی زمان ئەم هەڵسەنگاندنە دیاریدەکات.(١٦٥:١٥) نالی لە بەیتێکی نایابی پڕواتای زمانەوانیدا بۆ ئەو هەڵسەنگاندنە بە خۆشەویستەکەی ئەڵێت:

شایستەیی شان، لایقی مل طوڕڕەیی تۆیە
نەک طوڕڕەیی شاهەنشەهی‌یو طەوقی وەزارەت
(١٤٥.١٤)

رووداوی راستەقینە ئەو پێودانگە جێگیرەی زمانە، کە هەندێک جار خود ناتوانێت بەو شێوە گونجاوەی خۆی مەبەستێتی لێیبدوێت‌و کۆنترۆڵی بکات. لەوانە گرفتی مردن، دەستگرتن بە سەر ژینگەدا، بەرهەڵستیی جەستەیی‌و ئەو پێداویستیانەی کۆمەڵێک یاسا بەسەریا دەسەپێنێت، مرۆڤ ناچار دەبێت پەنا بۆ خستنە بری یاخود هەڵاتن بەرێت، کە نالی ئەو رەوشە دەروونیەی ناخی خۆیی بە دەربڕینێکی داهێنەرانە بە زمانی شیعر ئاماژە پێداوەو دەڵێت:

لە ئاب و تـــاب و ئەشک و ئاهی خۆمدا بووم بە بوریانی
لە باتیی پوختەگی سوتاوم و ئێستەکەش پێم دەڵێ: خامە

نیشانەی پوختەگی بێ دەنگییە (نالی) ! ئەگەر پوختەی
بەحوجەت طەی بکە نامە، بە حیددەت پەی بکە خامە
(٤٧٣:١٤)

زۆر لە شاکارەکانی نالی لە رووی زمانەوانیەوە بارێکی گرێ لێدراویان دروستکردووە، ناچار پێویستە پەنا بۆ چەندین شێوە ئاسان کاری زمانەوانی بەرین وەک بەراوردکاری وشەی پۆزەتیڤ‌و نەگەتیڤ، تەناسوب‌و وێکچوونی لایەن (تەشابهی ئەتراف)، تەوریە، حوسنی تەعلیل، کینایە، ئیستعارەی موسەرەحە (شوبهاندنی دووشت بە یەک وناوهێنانی شوبهێنراوەکە)، ئیستعارەی مەکیینە (شوبهاندنی دوو شت بەیەکترو ناوهێنانی شتەکە)، لەفونەشر، موبالەغە، لەطافەت، شوبهاندنی پێچەوانە ئەوجا بۆ قاڵ بوونەوەوی تایبەتمەندانەو چەندین بەش‌و لکوپۆپی تریان لێئەبێتەوە[٢٢].

لە کتێبی (المقدمة) دا ئیبن خەلدون زانستەکانی زمانی عەرەبی دابەشکردووە بۆ: (زمان، نحو، بيان الادب) زانینی ئەم بنەمایانەی بەگرنگ بۆ خەڵکی خوێندەواری ئاییینی ناوزەندکردووە. لە زووەوە خەڵکانی بلیمەت‌و بە توانا لە سێ لایەنەوە گرنگیان بە زمان داوە لە رووی

٢٢) بۆ زیاتر ڕونکردنەوەی ئەم بابەتە بڕوانە دیوانی نالی چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد- بەغدا،١٩٧٦ ل١٦- ٢٢)

ئاخاوتن‌و واتاو دیاریکردنی ماوەی نێوان دەستەواژەکان. بۆ پاراستنی ئابڕوی واتای شیعرو راستی‌و جەربەزەیی وتن لە نووسینەوەی دەقە شیعریەکەداو لە کێشەی دەربڕینی واتاکاندا.(۱۷:۲۱) وتن‌و واتا بنەی سەرەکی شیعرن بۆئەوەی رەواڵەت‌و ناوەڕۆکی شیعرەکە پێکەوە ببەستریتەوە، لە پارچە شیعرێکی ١٨ بەیتیی نایابی نالیدا جگە لە شرۆڤەکردنی جیاوازی واتاکان کە خوێنەر خۆی ئەتوانێت لە دیوانەکەی نالیدا واتای نوێتریشیان لێوە دەربخات. ئەوە ئەو بوارانەش بەرچاو ئەکەون، کە زمانەوان بە بنەمای شارەزایی داڕشتنی نووسین‌و ئاخاوتنی دائەنێن‌و پڕە لە هەموو ئەو یاساو رێسایانەی تواناو سەلیقەی زمانەوانی دەرئەخەن. لە شێعرەکەدا نالی دەڵێت:

شەوی بەهاری جوانی بوو پڕ تەشویر
لە فەجری پایزی پیری بەیانی دا تەعبیر
چ شەو، چ ڕۆژ؟ وەها کورتی لەهو و لەعب و میزاح
کە هەردو وەک یەکە چون بە نەغمەیی بەم و زیر
ئەسەف درێژی شەو و رۆژی ئەو شە و ڕۆژەم
قوصوریان بووە طولی نەدامەتی تەقصیر
سەوادی طوڕڕەیی ئەو ئیشتیباهی سەهوی جوان
بەیاضی غوڕڕەیی ئەم ئینتیبهی سوجدەیی پیر

وەکو نەهاری بەهاری درێژ و پایزی کورت
ئەمەل گەلێک و طەویل و، عەمەل کەمێک و قەصیر
غوباری ئەو شەو و ڕۆژەن ڕدێنی ماش و برنج
کە تێکەڵن شەبەهی صوبح و شام و شیر و قیر
سپی نەذیرە هەموو موو لە سیڕڕی (وجە) لە سەر
مونەووەرە، لە طەرەف نورەوە بووە بە نەذیر
مرووری نەکسە کە عەکسی قەمەر دەکا بە ڕەمەق
نبوولی نیکسە دەگێڕێ کە عەکسی ڕیش بە شیر
دەلیلی ڕۆشنە بۆ بەدء و عەود و کورتیی عومر
تەنی هیلال کە بە طلعەت جوان، بەخەڵعەت پیر
لە شەرحی هەیئەتی مەتنی بەدەن کە هەر جوزئی
سەقیمە، عاجزە تەصحیح و ڕابیطی تەدبیر
تێدا حەدیثی حەداثەت ضەعیفە و مەترووکە
کە قەطعە صیحەتی ئیستنادی عەنتی تەقریر
چ مشت و پەنجە؟ وەکو مشتی شانە ڕەق کە دەڵێی
لەشانیدا نەبووە دەستو بردی کوشتوگیر
چ قەد کوانێ؟ وەکو پێ شکاو و ئوفتادە
کە بازی سێ قەدەمی قەت نەداوە وک پەڕی تیر
لە نەحو صەرفی ئەداتی مەپرسە ئەی موعریب
کە ڕەفع و نەصب و جەڕ و جەزمە ئالەتی تەقریر
وەها سەقیم و موجەززا عەوامیلی ئەجزا
کە ئالەتی عەمەلی نەحوی مەحوی صەحوی ضەمیر
حورووفی جەڕە تێیاندا نەماوە ئاوی عەمەل

هەمووی مـــوعەلـــەق و مـــولغایی عامیلی تەقدیر
بە غەیری (عەن) کە لە بۆ نەزع و عەزلی زەنبوورە
کە ژاری مـــاری نـــەچێژێ عوسەیلەیی هـــەنجیر
خـــروجی (بـــا) لە لوصوق و (عەلا) لـە ئیستیعلا
دخوولی عـــەتنەیی (عەن) فاصیلە لـــە تیری جەفیر
ئەلیف نـــــەکیرەوو بێگانە، نـــایەتـە تـــەعریف
عـــەلەم موشـــابیهی غەیر و مـــــولازیمی تـــەنکیر
(١٤:٢٠٤ـ٢١٦)

راستە زمان دەرگای چوونە ژورەوەی راستییە کۆمەڵایەتییەکانە. هەرچەند بیرمەندانی سۆسیۆلۆژیا زمان ناخەنە خانەی تێگەیشتنی هەڵسوکەوتەوە، بەڵکو لە روانگەی کێشەی کۆمەڵایەتیو کرداری تێکەڵاوبوونەوە رۆڵی گرنگی گونجاندنی بیروبۆچوونی ئەدەنێو مرۆڤ شۆڕەندی کاریگەریەکانی زمان ئەکەن. نالی لە رێگای ئامرازەکانی لێدوانەوە توانیویەتی هەموو پێشهاتەکان لە رێگای هەڵچوونی واتادارو بەرفراوانی هزریی خۆیەوە بۆ تێدوانیی ژیانی بابەتیبوون بگوازێتەوە، کە توانیوویەتی چالاکی کۆمەڵایەتیانەی کۆمەڵگای پێدیارییبکات. مرۆڤ ناتوانێت بێبەکارهێنانی زمان لەگەڵ کرۆکی دەوروبەرە کۆمەڵایەتیەکەیدا بسازێت. لەبەرئەوەی زمان فاکتەرێکی زیندووی بیرکردنەوەو زاڵبوونە بەسەر ئاستەنگە کۆمەڵایەتیەکاندا[٨٠:٢٢]. ئەو دەستەواژەو زاراوانەی

رووهەڵماڵراون[٢٣] یاخود تارادەیەک بابەتی کۆمەڵایەتی گشتی نین، کە کاتێک بەکارئەهێنرێت هیچ رێگریەک بۆ بەکارنەهێنانی نیە، بەڵام بۆ ئەوەی تێمپۆراڵێک دروستبکات ئەوە پەیڕەوی یاساو رێساکانی زمانەوانی ئەگیرێتەبەر وەک ئەو شیعرە نایابەی نالی، کە بەزمانی کەرەکەی ئەدوێت، لە کۆتایی شیعرەکەدا دەڵێت:

چەندە پێم خۆش بوو زوبانی حاڵی دەیوت (نالیا)
هەردو حەیوانین، ئەتۆ گوێ کورت و ئەمنیش گوێ درێژ
(١٤:٢٢٨)

ئەم شیعرە نایابە جگە لە لێکدانەوە جیاوازەکانی بۆی کراوە ئاستێکی بەرفرەوانی بیرو بەدواچوونی نالی پێوەدیارە، کە ئەیەوێت وەک ئەرستۆ بڵێت: مرۆڤ ئاژەڵێکی کۆمەڵایەتیە، واتە پێویستی بە رێزو پاراستنی مافەکانی هەیە.

هەموو زمانەکان لە دنیادا سیماو خەسڵەتی تایبەتی خۆییان هەیە. تاکو ئێستا هیچ جۆرە لێکچوونێکی تەواوەتی لە نێوان دوو زماندا نەبینراوەتەوە، کە هەمان سیماو خەسڵەتیان تیادا بێت. هەر ئەمەشە وایکردووە ژینگەی مادیو کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا لە گۆشەنیگای زمانەوە بەردەوام ئارەزووی هەڵوێستو پێشخستنی

٢٣) وەک شاکارەکانی شێخ رەزای تاڵەبانی.

تیابدرێت. زمان لای نالی بەو خەسڵەتانەی لە شاکارەکانیدا بەکاریهێناون لە جیاوازیو دابڕاندنیان بە شێوەیەکی راستەوخۆ بەستونیەتیەوە بە (واقیعە) کۆمەڵایەتیەکەوەو توانیویەتی لەو پێگەیەوە بارێکی بیریو دەروونیو سۆزو خۆشەویستیو راڤەو خەیاڵ بکاتە بەردەبازی ناسینو پێگەیشتن. دارِشتنی شێوە زمانێکی رەسەنی نەتەوەیی بچەسپێنێت. تاوەکو بتوانێت بە فەرمی پێی بنوسرێتو پێی بخوێنرێتەوەو ئاخاوتنی پێوەبکرێت. نالی لە رێگای هەڵبژاردنی ئەم شێوە زمانەوە چەندین رۆڵی بەرچاوی بە هەڵوێستی کۆمەڵایەتی، ئایینی، جموجۆڵی رەوشتو هەڵسوکەوت، وانەی پۆزەتیڤو نەێگەتیڤداوە، بۆئەوەی ئەمڕۆ داهاتوو کارو ئاخاوتنو باسو بەدواچوونەکان جۆرێک ئاسانیان پێوە دیاربێت. لەم توانا بەرفراوانە زمانەوانیەوە دەرئەکەوێت نالی دوو سەرچاوەی سەرەکی کردووە بە فاکتەری رەوتی بەکار هێنانی ئەو زمانە کوردییەی، کە **یەکەمیان**. بە ئاگابووە لە رۆشنبیری، شارستانی، کولتوورو زانستی بەربڵاوی ئەو سەردەمەو سەردەمە مێژووییەکانی پێش خۆی. ئەمە بە فاکتەرێکی گرنگ دائەنرێت بۆ پتەوبوونو گەشەپێدانی ئەو هەوڵە زمانەوانیانەی نالی بەرجەستەی کردووە. تائێستاش کاریگەری ئەو لایەنە بە مێژوی سەردەمانەی

ئێمەوە دیارە. هەموو ئەو زاراوەو دەستەواژە زمانەوانیەی کە لە کۆمەڵگادا هەبوون شارەزایانە کۆیکردونەتەوە. توانیویەتی شێوازی داهێنانەکەی پێبهێنێتە کایەی زیندوویەتیەوە.

یەکێک لەو هۆکارانەی کار لە زمان دەکات کاریگەری ژێردەستەییو سەردەستەییە، لەو بارەوە نەک تەنها کورد بەڵکو هاتنی ئیسلام بۆ ناوچەکە وای لە تورکو فارسیش کردووە، کە ئەگەر زمانەکەی نەگۆڕیین بە عەرەبی، ئەوا زۆر وشەی عەرەبی تیادا چاندوون. بیرمەندە ئەنترۆپۆلۆژیەکان وای بۆئەچن ئاستی پێودانگی (رۆشنبیریو شارستانیو کولتوور) ی کۆمەڵگا بە تێکەڵاوی وشەی هاوردە لە کۆمەڵگاکانی ترەوە پێودانگ بکرێت. واتە چەند وشەو دەستەواژەو زاراوە لە کۆمەڵگای یەکەم یاخود بە پێچەوانەوە وەرگیراوە[١:٣١٢]. خۆ ئەگەر زمان بەو رادەیە بەرفراوانبێت کاری سەپاندنو کاریگەری بەسەرەوە نەبێت ئەوە کۆمەڵگا ئەتوانێت سەرچاوەی رۆشنبیریو شارستانیو کولتووری دەرەکی خۆی زیاتر برەو پێبدات. ئەمە لای نالی هەوڵی بۆ دراوەو بەراستی روویداوە. لەو کاتەی لەمەدینەبووەو قسە لەگەڵ پێغەمبەردا کردووە زمانی لە سنووری وڵات هێنایەدەر. بە کوردیەکی رەوانو ئاشکرا دەڵێت:

ئەگەرچی کوردی دەوری شارەزوری قەسوەتم، ئەمما
وەسـیلەم طەیبەو و حیلمی شـەفیع و فەضلی مننانە
(٥١٧:١٤)

فاکتەری دووەمیان، هۆکاری گۆرانکاری لە زماندا تەنها لە ژێر کاریگەری دەرەکیدا ناگۆڕرێت. وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا بە هەمان پلەو شێوە متمانە دەکاتە سەر فاکتەرە خۆییەکان. فاکتەر هەیە لە زماندا خۆی خۆی ئەگۆڕێت. ئەم لایەنە وەک بیرمەندانی زمانەوانی دایانناوە لۆژیستو پێکهاتە دەنگیەکانە کە لە هەندێک زماندا رووئەدەن بۆ نمونە وەک (ذ، ع، ق، ط، ث و..). لە لێکۆڵینەوە ئەترۆپۆلۆژیەکاندا دەرکەوتووە پێکهاتەکانی تۆڕی رۆشنبیری، شارستانی، کولتووری کۆمەڵگا ئەتوانێت لە پێودانگی زمانەوە لە خۆی بدوێ. چونکە ناکرێت تەنها لە رێگای تێبینیەوە لە رایەڵە سەرەکیەکانی هیچ رۆشنبیریو شارستانیو کولتوورێک بگەین. بەڵکو پێویستە پەنا بۆ فاکتەرێکی گرنگو سەرەکی بەرین، کە ئەویش ئاماژەو زمانە لەم رێگایەوە ئەتوانرێت بە بنەمای ئەو رایەڵەدا شۆڕبینەوە[١٢٨:٩]. واتە زمانی بەکارهێنان سەرچاوەی رایەڵەکانی تانوپۆی پێکهاتەی شارستانی مادیو کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای بەرجەستەکردووە.

***

نالی لە دیدێکی سۆسیۆلۆژییەوە

مرۆڤ یەکێکە لەو بوونەوەرانەی ئارەزووی بەدواچوونو زانینی سروشتو دەورووبەری خۆیی هەیە، بەدوای ئەو هۆکارو پالنەرانەدا گەڕاوەو دەگەڕێت، کە بوونەتە جێی سەرنجیو کاری لە ژیانی مادیو کۆمەڵایەتی کردووە. بەردەوام لە هەوڵی ئەوەدابووە بۆ ئەوەی سەرەداوی نهێنیەکانی ژیانی خۆی بدۆزێتەوە. نەوە دوای نەوە ئەوەندەی پێیکرابێت بیرو تێڕوانینی خۆی لە زۆر لایەنی ئەفسانەو فابێڵو باوەڕو ئایینەوە کەڵەکە کردووە، کردوونیەتە پێگەیەکی رۆشنبیری، شارستانی، کولتوور(رۆ- شا- ک)و بۆ نەوەکانی دوای خۆیانیان جێهێشتووە. لێکۆڵینەوە لە کەسایەتیو کۆمەڵگا یەکێکە لەو فاکتەرانەی، کە گۆڕانکاریو پێشکەوتنی نوێ ئەهێنێتەکایەوە. لە کۆتایی سەدەی هەژدەو سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە ئەم بابەتە لێکۆڵینەوانە بەکردەوە دەستپێکردووە. گەشەی بەرچاویان بە خۆیانەوەبینیووە. لە دیارترینی ئەو گەشەکردنە: بەکارهێنانو هاتنە ناوەوەی رێبازی زانستیانە بوو بۆ تێگەیشتن لە جیهانی کەسایەتیو کۆمەڵگاو پەیدابوونی دژایەتی زانستی، کە گۆڕانێکاریەکی بنچینەیی بۆ بەرەوپێشچوونی

دیدوبۆچوونەکانی مرۆڤ لە تەواوی لایەنە مادیو کۆمەڵایەتیەکانی پەیوەست بە ژیانی مرۆڤایەتیەوە مسۆگەر کرد. هەر لەو کاتەوە بەم شێوازو روانگەیە لە زۆربەی ولاتانی دنیادا مرۆڤ کەوتە کارکردن بۆ بەدەستهێنانی زانیاریو زانست. تاکو بتوانێت جێی ئەو شرۆڤەو بۆچوونانە بگرێتەوە، کە لە نادیارەوە هەڵقوڵابوون. بەکارهێنانو گەشەپێدانی فیزیاو کیمیاو بایولۆژیو چەندین لێکۆڵینەوە لە زانستەکانیتردا. هەر چەندە ئەم لایەنە لە رێوگەیەکی ترەوە گەیشتە ولاتو نەتەوەی ئێمەو لایەنە نەێگەتیڤەکانی زیاتر بەسەر ئێمەدا سەپا، وەک لە رێوگە پۆزەتیڤەکانی، کە ئەمەیان باسێکیترە. سۆسیۆلۆژیا وەک بەشێکی گرنگو دانەبڕاو لەناو زانستەکاندا برەوپێدەرو پارێزەرو هاوسەنگی نێوان رۆشنبیریو شارستانی کۆمەڵگای بە ئاڕاستەیەکی بەرچاو بەرەو گەشەکردنبرد. هەردوو شۆڕشی گەورەی سەدەی هەژدەو نۆزدە رێگەخۆشکاربوون بۆ ئەم زانستە. بە تایبەتی لە ئەوروپادا شۆڕشی فەرەنسا ١٧٨٩ سەرکەوتنی گەورەی بیروبەهای زانستیو یەکسانیو ئایدۆلۆژیای لە سیستەمی کۆمەڵایەتیدا بە دنیادا پەرشکردەوە. بووە هەوێنو بەردی بناغەی هێزو دینامیکیەت. دنیایەکی نوێی بۆ کۆمەڵگای مرۆڤایەتی

خولْقاند. شۆڕشی پیشەسازی لە کۆتایی سەدەی هەژدە لە بەریتانیاو هەندێ ناوچەی‌تری ئەوروپاو ئەمریکا سەریهەڵدا. بووە هۆی گۆڕانکاری بەربلاو لە جێگۆڕکێی پێگەی کۆمەڵایەتی‌و ئابووریدا، کە چەندین فاکتەرو شێوازی داهێنانی تەکنەلۆژیای نوێ‌و بەکارهێنانی ئامێرو ڕێگە چارەی تری لەگەڵ خۆیدا هێنایە ناو کۆمەڵگای مرۆڤایەتیەوە. بە ڕادەیەک گەشەی‌کرد، کە بووە هۆی دەستپێکردنی کۆچکردن لە ناوخۆی وڵاتاندا بە هەمان شێوە بۆ دەرەوە. هەرچەند ئەم لایەنەیان فاکتەری تری لە پشتەوەیە بە هۆی دژایەتیکردنی سیستەمی سەربازی‌و سیاسی‌و داگیرکردن‌و شەڕەوە. بە شێوەیەکی گشتی بووە هۆی بەربلاوی ناوچەی ئۆربان‌و نوێبوونەوەو دامەزراندنی تەرزی نوێ لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا. ئەمانەش گۆڕانی سیماو خەسڵەتەکانی ژیانی ئاسایی کۆمەڵایەتیان هێنایەکایەوە. دیارترینیان ڕەفتاری کەسایەتی‌و پەیدابوونی بیرکردنەوەی جۆراوجۆرو بەپیرەوەچوونی بای ئەو گۆڕانکاریە بوو، کە سەرتاسەری دنیای گرتەوە[٢٠٧:٢٣]. لە ناویاندا شاری سلێمانی‌و لە سلێمانیشدا خانەقاکەی مەولانا خالیدی نەقشەبەندی.

ئێمە لە زۆر لایەنی لێکۆڵینەوەو بەدواچووندا تاڕادەیەک هەژاری بوارەکانی سۆسیۆلۆژیا بووین بە پێچەوانەی تەنانەت تورکیا، کە مزگەوت‌و دیوەخانی سوڵتان‌و وەزیرەکان، وەک دێرەکانی ئەوروپا بوونە شوێنی گۆڕانکاری‌و سۆنگەی بیری جۆراوجۆری تیادا دەرکەوت[٢٤]. گۆڕانکاریەکان لای ئێمە لە سەرەتاوە لە مزگەوت‌و خانەقاکانی سلێمانی‌و دەوروبەریەوە بۆ نەتەوە دەستپێکرد[٢٥]. بەڵام بە هۆی هەندێک فاکتەری خۆیی‌و بابەتیەوە بەو شێوەیە گوڕی بەخۆی‌نەداو سەرکەوتوو نەبوو، وەک ئەوەی چاوەڕوان ئەکرا. بەڵام کاریگەری بنەماکانی تاکو ئەمڕۆ ئاشکرایە. پێویستیان بە لێکۆڵینەوەو بەدواچوونی زیاتر هەیە. ئەم لایەنە بۆ ئەو سەردەمە ئاشکرایە بەو زمانە ڕەوانەی تاوەکو ئەمڕۆ نەتەوەیەک بەو داهێنانەی نالی قسەی پێئەکات‌و پێیئەنوسێ. بۆ ئەو سەردەمەو ئێستاشی لەگەڵدابێت بەو

٢٤) مێژوی سەردەمی عوسمانیەکان دیارە کە سوڵتانەکان هەموو دەست ڕەنگین‌و خوێندەوارو پیشەییەکانی وڵاتانیان هانداوە کە بۆ شاری سوڵتان ئیستانبوڵ کۆچ بکەن‌و لەوێ بەناوی ئیسلامەوە خزمەت بکەن، لەو هەوڵانەشیاندا سەرکەوتوو بوون.

٢٥) بڕوانە: مامۆستا جەعفەر، شاری سلێمانی‌و ململانێ کۆمەڵایەتیەکان، ٢٠١٤ و ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ (ئیسماعیل فەرەج، شاری سلێمانی ململانێی گروپە کۆمەڵایەتیەکان) ژمارە(٦٤١٦ و٦٤١٧ ی ٢٤ و ٢٥- ٠٦- ٢٠١٤)

شاکارانەی چەندین هۆکاری گۆڕانکاری هێناوەتە کایەوە. ئەگەر ئێمە باس لە گۆڕانکاریەکانی کۆمەڵگا بکەین ئەوا باسێکی تایبەتو چڕوپڕی وای پێویست دەبێت، کە چەندین تیمی سەربەخۆی تایبەتمەند تیایدا بەشدارییبکات. ئەوەی مەبەستە ئەوەیە چمکێکی کورتی لایەنە کۆمەڵاتیەکانی ئەو مەزنە ئاشکرابێت بۆ ئەو سەردەمەی بەو توانا گەورەیەی هەیبووەو ئاماژەی زۆر جۆری گۆرانکاری پێداوین. هیچی لە بۆچوونەکانی تری زانایانی دنیا کەمتر نەبووەو لە زۆر لایەنەوە لەوان کەمتر نەبووە. بۆ نموونە بە کورتیو بە کوردی ئەگەر بمانەوێت باس لە ئیبن خەلدوونی مەغریبی عەرەبی بکەین. هەرچەندە وەک سەردەم پێش نالیە، یاخود بچینە ناو بیروبچوونەکانی سانسیمۆنو کۆنتو سبنسەرو سارتەرو ...هتد. ئەمانەو سەدانیتر، کە هەریەکەیان لە سۆنگەی سوسیولۆژیاوە بە شێوازێکی تایبەت لە ژینگەی کۆمەڵایەتیو گۆڕانکاریەکانی کۆمەڵگا دوواون. ئیبن خەلدوون، ١٣٣٢-١٤٠٦ لە کتێبە بە ناوبانگە مێژوییەکەیدا (المقدمة) تەمەنی رۆشنبیری، شارستانی بە بوونەوەری زیندوو وێکچواندووە. لەو باوەڕەدابووە یاساکانی سروشت، وەک تەمەنی مرۆڤ کاریگەری لەسەر (شارستانیو رۆشنبیری) دەکەن، وەک چۆن مرۆڤ بە پچووکیو

لاوازی لەدایک دەبێتو بەپێی سەردەم گەشە دەکاتو گەورە دەبێت تاوەکو ئەگاتە رەوتی پێگەیشتنو کامڵبوون پاشان نامەی پیربوونو داکەوتنی پێئەگاتو بە مردن کۆتایی دێت[٢٦]. ئیبن خەلدوون تەمەنی شارستانیەتی لەم سۆنگەیەوە شرۆڤە کردووە. کردوویەتی بە چوار بەشەوە لە منداڵی بۆ گەنجیو لەوێوە بۆ پیریو ئینجا مردن. یاخود بەهارو هاوینو پایزو زستان. لای ئیبن خەلدوون لە پاش قۆناغی مردن ژیانەوەی شارستانیەتیەکیتر لە دایک دەبێتەوە. بە هەمان شێوە خولی ژیان سەرلەنوێ بەردەوام دەستپێئەکاتەوە. هەمان ئەو رێچکەی بیرکردنەوەیە لای نالی دەرکەوتووە لە چەند شیعرێکی شایستەدا لە زۆر لایەنەوە ئاماژەی بەو گۆڕانکاریانەداوە، نالی نوێ بوونەوەکەی بە سەرەتای لە دایکبوون خەملاندووە. ئەو سۆنگەیەی لە ووردەکاریەکی شایستەوە لە شیعرێکی ١٥ بەیتیدا ئاماژە پێداوەو دەڵێت:

٢٦) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: عبدالرحمن بن خلدون، المقدمة، دار التاب للطباعة والنشر، بیروت ١٩٧٩.

گەرمی و تەڕیی بەهارە کە پشکۆ کوژایەوە
پشکۆی گوڵاتەشین بە نەسیم بوو گەشایەوە
لالە کە مەجمەرێکە بە با خۆش و گەش دەبێ
ناوی کە پڕ خەڵووزە بە شەبنم گەشایەوە
گوڵ زاری وا، کە هەرچی دەمێکی بو پێکەنی
غونچەی گەشا کە یەعنی دڵ کرایەوە
فەصڵێ هەر لە فەرقی بەشەر تا ڕەگی شەجەر
وشکی بە غەیری صۆفی یو عاصای نەمایەوە
لەم فەیضی نوورە هەرچی کەوا نارە مردووە
بەم نەفخی صوورە هەرچی کە خاکە ژیایەوە
هەنجیری ئەو شکۆفە کە پڕ بوو لە شیری صاف
طیفلی عینەب شکۆفەیی کرد و ڕشایەوە
دایەی زەمین کە حامیلی ئەبنایی مەحشەرە
هەر تۆوێکی تیا کە ئەمانەت بو، دایەوە
سونبول لەبەر ڕووعوونەتی شمشادی تازەدا
هات و بە طەعن و دەورە بەسەریا شکایەوە
خەضرا، دەڵێی زەمینە بە (چین) و (خەطا)یەوە
غەبرا، دەڵێی سەمایە، بە شەمس و سوهایەوە
(البرد الجوز)ەیێکی کە نەیبوو بە غەیری بەرد
دنیا ئەمە چ ڕەنگە، چ بێنێکە دایەوە !
غەیری تەڕیی حەرارەتنوما، نەما
بەفریش لە سەرد و گەرمی خەجاڵەت توایەوە

هەر چاوەڕێی کە وشک و عەقیمی بوڵندییە
وەک طبعی من بە نەضمی خۆشی نەغمە زایەوە
صاف و ڕەوان و نەرمە وەکو زەمزەمەم و فورات
نەک ڕەنگی نیلە یەعنی کە هات و گەڕایەوە
صۆفی ڕیایە خەڵوەتی، بێنی بەهاری کرد
هاتە دەر ێ لە سایەیی چایەر، حەسایەوە
(نالی) بەداوە شەعری دەقیقی خەیاڵی شیعر
بۆ ئەو کەسەی کە شاعیرە صەد داوی نایەوە
(١٤:٥٤٨_٥٥٥)

لەو شاکارەدا هەموو ئاڵوگۆڕو گۆڕانکاریەکانی ئاماژەپێداوە. وەک لە بەشەکانی پێشودا ئاماژەمان پێدا نالی باوەڕی بەوە هەبووە کە زانستی بەرفراوانو زانیاریو بیر ڕۆشنی خۆی بنەی دامەزراندنی شارستانیەتن. لەم ڕوانگیەوەیە هاتووەتە سەر دیاریکردنی ئەم لایەنە. مژدەی نۆژەنبوونەوەو لە دایکبوونێکی نوێ دەڵێتەوە. لە شاکاری لاپەڕەی ٢٠٤-٢١٨ ی دیوانی نالیدا هەردوو وەرزەکەو سەرەتاو کۆتایی ژیانی بە روونی ئاماژە پێداوە. نالی ئەم تەرزە بەراوردەی لە وشەکانی زمانەوە بەرجەستەکردوون. ئەگەر بە وردی سەرنجیان لێبدەینو لە کرۆکی واتاکانەوە بەرەو ژیانە کۆمەڵایەتیەکە هەڵکشێن، ئەبینین لە دوو بەشی سەرەکیدا، کە **یەکەمیان** بەکارهێنراو.

دووەمیان وێڵکراووە (مهمل)، مانای جیاوازی لێدەرخستوون. وێڵکراوەکان ئەوانەن، کە نەبوونەتە ئاماژە نەک بەو واتایەی لە بنەڕەتدا واتای گوزارشیان نەبێت. بەشی یەکەمیان بەکارهێنراوەکان، کە لە ڕەوتێکی ئاماژەیی زیندوودان. ئەم لایەنە وشەو دەستەواژەی زیندوون نەک تەنها لەبەرئەوەی لە رووی زمانەوانیو کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمەوە نوێو داهێنراوبوون، بەڵکو نالی توانیویەتی بیروبۆچوونەکانی خۆی بە شرۆڤەی رسکانی کۆمەڵایەتیو شێوازی پەروەردەو بیری کۆمەڵایەتیەوە بلکێنێت. ئاماژەکان ببنە پەنجەخستنە سەر رەوتێکی دیاریکراو. واتای کۆمەڵایەتی لە خۆیاندا کۆبکەنەوە. هەر ئەمەشە وایکردووە، کە شاکارەکان خۆیان رووبەڕووی راستیە کۆمەڵایەتیەکان ببنەوەو واتا بە ژیانی کۆمەڵایەتی ببەخشنو بە داهێنان ناوزەندبکرێن. لای بیرمەندی بەناوبانگو دامەزرێنەری سوسیۆلۆژیا ئۆغست کۆنت ١٧٩٨- ١٨٥٦ هەمان ساڵە، کە بۆ لە دایکبوونو مردنی نالیان داناوە. ئۆغست کۆنت قوتابیو هاوڕێی سانسیمۆنی بیرمەندبووە. گەشەی کۆمەڵگا بە سێ سەردەم باس ئەکات، لای ئەم بیرمەندە بەناوبانگە ئەو سەردەمانە بریتین لە (لاهوتو میتافیزیکیو زانستی) ئۆغست کۆنت هەوڵیداوە زانستێکی

نوێ بۆ کۆمەڵگا بەرجەستە بکات واژەی یاسایی بۆ ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵایەتی بهێنێتەکایەوە، وەک چۆن لە ژیانی سروشتیدا هەیە. لای ئەم بیرمەندە لە سەردەمی لاهوتیدا بیرکردنەوەی مرۆڤ پەیوەستبووە بە بیروبۆچوونی ئایینیەوە. مرۆڤ لەو باوەڕەدابووە کۆمەڵگا جگە لە ئیرادەی خوا هیچیتر نیە. ئەم لایەنە بە هەمان رەوتی بیرو زانستی نالیەوە بەدیئەکرێت، بەڵام شێوەی شرۆڤەو دارشتنەکەیان جیاوازی ئاسمانو رێسمانە بۆ ئەو لە وڵاتێکی ئەوروپی لە ناو نەتەوەیەکی خاوەن رسکانو سیستەمی کۆمەڵایەتیو برەودەری یاساو دەستگری زانستدا بەرامبەر بە زانایەک، کە لەبن بەردو ناو حوجرەی نیمچە کەلاوە بخوێنێ ئەبێ ئەو جیاوازیەش چاوەڕوانکراو بێت. لە یەکێ لە بەیتە نایابەکانیدا بە تواناییەکی بیری زۆر فرەوانی سنوور بەزێنەوە توانیویەتی ئەو نامەیە بگەیەنێت، هەموو بابەتەکان ئەداتەوە دەست خواوەند دەڵێت:

واقیف بە هەرچی کەتمی خەبایایی ماضییە
عالیم بە هەرچی دێت و دەبێت و موقەددەرە
(٤٢٩:١٤)

لە سەردەمی میتافیزکدا، بیروبۆچوونی مرۆڤایەتی پەرەی سەندووە. بەتایبەتیش لە سەردەمی رێسانسو

بەدوا، کە خەڵکی لە سۆنگەیەکی سروشتیەوە سەیری کۆمەڵگایان کردووە، شرۆڤەی سروشتیان بۆ بوارەکانی گەشەو پێشکەوتنو گۆڕانکاری هەبووە. ئەم لایەنە لای نالی وەک ئەو ئاماژەی پێداوە ئەمیش لە بیروبۆچوونی خۆیەوە ئاشکرای کردوونو دەڵێت:

چەن واسیعە ئەم ذیهنە، ئەفلاکی تیا ڕەهنە
ئەجبالی لە لا عەیهنە، ئەدواری لە کن پەشمە
(نالی) کە قەدەح نۆشە، مە ستانەوو سەرخۆشە
خامۆش و نمەدپۆشە، ئەشعاری لەکن پەشمە
(١٤:٤٧٦ــ٤٧٧)

ئەو بەرفرەوانی هزرو شارەزاییەی سەردەمەکەی بەهەمان شێوە بۆ سروشتو گۆڕانکاریەکانی گواستونەتەوە لە شیعرێکی نایابدا لەباسی بەهارو گۆڕانکاریە سروشتیە هەسپێکراوەکاندا جیاوازیەکان دەستنیشان دەکاتو دەڵێت:

دەس بەندیانە دێن و دەچن سەرو و نارەوەن
صاحێب کولاە و سایەو و بەرگن وەکو مولووک
کانی دەزێن بە ئاو و، درەخت ئاوسن بە با
شایی بەهارە، بولبولە داماد و خونچە بووک
وەک چاوی وشکە صۆفییە کانی لە دار و بەرد
دەدرێن بە صەد تەرەننوم و گریان و نووکە نووک
(١٤:٢٥٧ــ٢٥٩)

لێرەوە هەستئەکەین کە سروشتی بەرفرەوانی بیری خۆی تێکەڵی ژیانی کۆمەڵایەتی باوی سەردەمەکە کردووە لەگەڵ گەشەکردنەکەدا ئەمیش داواو هەنگاوی پێشکەوتنی هەیە.

لە سەردەمی زانستیدا ئاشکرایە مرۆڤ وابەستەی ئەو داهێنانو دۆزینەوانە دەبن، کە لە بوارە مادیو کۆمەڵایەتیەکاندا خزمەتی ژیانی مرۆڤایەتی دەکەن، وەک ئەو داهێنانە زانستیانەی زۆر لە زانایانی داهێنەری وەک نیوتنو ئەنیشتاینو داروینو... هتد بۆ خزمەتی مرۆڤایەتی بە دەستیان هێناوە. هەر ئەو پابەندیە زانستیەشە بۆتە هۆی ئەوەی شێوازی زانستی لە نووسینو بیرو بۆچوونو بەراوردو داڕشتندا پراکتیزە بکرێتو لە هۆنینەوە دووربخرێتەوە. ئەم بارە لای نالی بەو رادەیە پێنەگەیی. بەڵام درکی بەوەکردووە، کە شێوازی بینینی رەفتارو مرۆڤایەتیو زمانو جەستەو هەوڵدان، بەردەوامبوون ژیان بۆ کۆمەڵگا مسۆگەر ئەکات. ئەمانە خۆیان بنەمای پێگەشتنو گۆڕانکاریو هەنگاوی شیاو لە بەرەوپێشچوونی کۆمەڵگادا بەرجەستە دەکەن. جگە لە چەندین شرۆڤەی جیاوازی بەیتێکیی نالی لەم بارەیەوە، کە دەڵێت:

بــەندە ئەزەل بە خەططی خۆی قابیلی قیسمەتی بووە
ئێستە بە ئیقتضای عەمەل جێگەیی خۆی طەلەب دەکا
(٩٨:١٤)

ئەم مەزنە بیرکردنەوەی بەراوردکردووە بەو ڕەوشەی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانی لەسەر شرۆڤە ئەکرێتو نالی ئەیانناسێنێ. هۆکاری گۆڕانەکاریەکان ئەبزوێنێ شوێنی خۆیی تیادا دەکاتەوە تاوەکو ئەوکاتەی بۆ ناسینو تێگەیشتنی بنەمای بابەتە کۆمەڵایەتیەکان داوای بیرکردنەوەو بەدواچوونی زیاتربکات.

شۆڕوبونەوە لە مەبەستی شیعرەکانی نالی ئەمانگەیەنێتە ئەو ڕایەی وەک یەکێک لە فەیلەسوفە یونانیەکان ئەڵێت (دووجار بە ئاوی ڕوبارێکدا ناپەڕییتەوە). نالی ئەیەوێت هەمان مەبەست بۆ ئێمە ئاشکرا بکات، چونکە مرۆڤ خۆی خەریکی تانو پۆچنینو بناغەی کامەرانیو خۆشیو بونیادنانە. کەواتە وەرن سەیرکەن چونکە ئاو بەردەوام ئەڕوات. تاوەکو بێت تانوپۆی بونیادو پێگەکانی خۆی بەرفرەوانترئەبن. ئاواش پێویستە مرۆڤ خۆی بناغەی بونیادو چەسپاندنی خۆی دابڕێژێت دەنا هەموو ئەو هەلانە لەکیست ئەچن.

نالی ئەو کاتانەی ئەرستۆ ئاسا (خۆت خۆت بناسە) یان وەکو دیکارت (من بیر ئەکەمەوە واتە من هەم) ی خستۆتە بواری پراکتیزەکردنەوەو لە هەمان سنووری

هزری ئەواندا دایناون. ئەم بیرمەندە وەک جوڵانەوەیەکی میکانیکی لە جموجۆڵو چالاکیەکانی مرۆڤو ئاژەڵی ڕوانیووە. تیۆرێکی بەرجەستە کردووە دەڵێت:" هەموو جوڵەیەک لە بیرەوەیەو پاشان دەبێتە فاکتەری جوڵانەوەی ڕاستەقینە" بەوەی بیری هزرمەندانە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ بوونی خۆی ئەسەلمێنێتو لەبابەتێکیترەوە درکی بابەتیانەی نوێی بۆ ئەسازێت(٣٢٠:١).
نالی هەمان ئەو هەستەی ئەوانی هەبووە. لە ڕێگای چەندین شێوە بابەتی کاریگەرو پاڵەپەستۆی خانەو وێستگەکانی بیرو هۆشەوە هەستی وابەستەی دنیای دەرەوەی خود کردووە، لەو سەرچاوە سەرەکیەوەی، کە ناونراوە هزر. هەر ئەم ڕوانگە فەلسەفییە نالیمان بۆ ئەخاتە ناو ئەو هاوکێشەیەی، کە هەمیشە بابەتەکان لە بیرهزرمەندانەو دەروونی تاکەکەسەوە سەرچاوە ئەگرنو خەسڵەتە کۆمەڵایەتیەکان لە خۆیاندا کۆئەکەنەوە. ئەو بابەتانەی نالی باسیان دەکات ئەو لایەنەی لە خۆیدا کۆکردۆتەوە، کە بیری کۆمەڵایەتیو جەستە دوو ڕەوتی تەریب دروستئەکەن. نالی بۆ دەرفەتێکی تامەزرۆ گەڕاوە، کە بیاندرکێنێ. تاکو بتوانێت لێکگەشتنو خۆگونجاندن بە شێوازێک وەک نالی خۆی وڵاتیش هێلانەی لە ئاسمانو ڕێسماندا پێنەکات.

نــەفەس هـــەروا لە رێدا دێـت و نایێ
لە سەیرو مەیری ئەسبابی ســـــەفەرمام
دەمێکە وا لەســــەر پێیەک دەســــوتێم
لە شەوقی تۆ بە میثلی مۆم و، هەر مام
وەرە قوربان ! بە جان هەردوو برا بین
کە تۆ بێ مـــادەر و مـــن بێ پودەر مام
لە(دار العلم) ی تـــەحصیلی مــەعاریف
وەکو (نالی) جەهول و بێ خــــەبەر مام
(١٤: ٢٦٣ ـ٢٦٤)

هەندێ لایەن لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا پێچەوانەی رەفتاری تاکەکەس ئەبێتەوە وەک خراپی باری ئابووری، یان کاریگەری باوەڕی ئایینی ...هتد ئەمانە مرۆڤ تووشی تێکوروژان دەکەن. رێگەو پێگەی بیرکردنەوەی هزرمەندانەو رەفتاری ئاسایی دیاریئەکەن. یاخود پەیدابوونی ئەو تێکوروژانانەی وابەستەی دەری ژینگەی مرۆڤە کاریگەری راستەوخۆو ناڕاستەوخۆی هەیە. راستیە کۆمەڵایەتیەکان ئەخەنە دەرەوەی توانایی تاکەکەسو چێژ لەو تواناکانی وەرناگرێت، کە لە بۆچوونو بیرەوەریەکانی ژیانی مرۆڤدا بنەیان داکوتیووەو بوونەتە خەسڵەتی کۆمەڵایەتی مرۆڤ

خۆی[٢٧]. ئەوکاتانەی راستیە کۆمەڵایەتیەکان لە بیروبۆچوونو دەروونی مرۆڤدا کەڵەکە دەبێت هەستی خۆبەشت زانینی لەلا دروستدەکات. ئەو کاتانەشی مرۆڤ بکەوێتە وەهمو چەواشەوە ئەوە توشی تێکوروژانو تەنگەژە دەبێت.[١٧٩:٣] ئەم سۆنگەیە لە چەندین شاکاری نالیدا وەک ئەستێرە ئەدرەوشیتەوە. لە بەیتێکدا دەڵێت:

عاشق هەوەسی مەیکەدەوو علمی بەسیطە
عاقڵ طەلەبی مەدرەسەوو جەهلی مورەککەب
(١٣٥:١٤)

لە بەیتە شیعرییەکەدا هەست بە تێکوروژانەکە ئەکرێت، کە نەزانی ئەیەوێت شوێن بە هزرو بیری بەرفرەوان لێژبکات. هەربۆیە خۆی پێناسە دەکات، کە هەرچی راستو درووستە من ئەڵێمو ئەینووسم، لەدەری سنوری پابەندبوونەوە هەستی بە رەوتی ئەو گۆڕانکاریانەکردووە، کە پێویستی بە باسکردن هەیەو بەکردەوە کۆمەڵگا بەرەو گۆڕانکاری راپێچئەکەن. تاوەکو رەوتی بیرکردنەوەو رەخنەی بونیادنەرانەی لەسەر کەڵەکە بێت. نالی لە بانگەشە ئازادەکەی خۆیدا دەڵێت:

٢٧) خەسڵەتە کۆمەڵایەتیەکان ئەوخەسڵەتانەن، کە دەسەلاتی خودی تاکەکەس پیادەیان دەکات.

مەشرەبی (نالی) گەلیّ ئابی‌یو ترشە، بەلیّ
موعتەریفە خۆی دەلیّ: چا نییە ئەطواری من
(٣٣٦:١٤)

ئەگەر هەر بابەتێک پابەندبێت بە ئازادیەوە یان فاکتەری دروستبوونی تەنگەژەو دابڕانی تاکەکەس بێت لە باسوخواسی بێکردەوەییدا، ئەوە شێوازە پێچەوانەکەی زیاتر دەرئەکەوێت. ئەو هەولاّنەی بە ئازادی راستەقینە پراکتیزەئەکرێن ئەو هەولاّنەن، کە شێوازو بیروبۆچوونو رەفتاری زۆربەی کۆمەڵگاکەیان تیادا پیادە ئەکرێت، لەوانەیە لە زۆربەی کاتدا راستییە کۆمەلاّیەتیەکان ببنە هۆی سنوردارکردنی کارو تواناو لەگەڵ خۆیاندا مرۆڤایەتیش سنووردار بکەن. تاکو لە شالاّوی سزای دەستکردی کۆمەلاّیەتی داڕێژراوەوە دووربن. هەر ئەم فاکتەرەیە تاوانو رەفتاری نا کۆمەلاّیەتیو لێکنەگەیشتنو بەکارهێنانی هێزو توندوتیژیو خراپەکاریو زمان زبری پەیدائەکەن. نالی ئەم بابەتەی لە شیعرێکدا باسکردووە پێمان دەڵێت:

خوانی ذی شانی جیهان هەنگی خۆشاهەنگە، وەلیّ
مێشی دەم نۆشم و، دوم نێشم و، عەکسی عەسەلم
(٢٩١:١٤)

بەرفرەوانیو هاوسەنگی دینامیکیەتی بیرو بیری نالی وایکردووە بێت هەنگ هەڵبژێرێت چونکە هەنگ زیندەوەرێکە شێوازی گەیاندنو ئاگاداری دەسەتەو گروپی خۆیانی تیایە. تاکو ئێستا زۆر بابەتی نهێنی هەیە لە ژیانی هەنگدا نەزانراوە، یەکێک لەوانە ئەتوانێت ئاگاداری هەنگەکانیتر بکات، کە کام جۆرە شیلە لە سەر کامە گوڵ هەیە. بە شێوەیەک، کە رووی ماوەو خێرایی هێنانەوەی شیلەکەشی دیاریکردبێت[٣١]. نالی هەمان سۆنگەی جوانی ئاماژە پێداوە. لەگەڵ ئەوەشدا بەو گەورەییو لەخۆ رازیبوونەیەوە ئاگاداری ئەوەمان دەکات چزودارو ئازاراوییە. لێرەدا ئەو شێوە قسەکردنە بەناوی خودەوە لە خانەی بیری هزرمەندانەو بەرفرەوانی زانیارییە کۆمەلاّیەتیەکانەوەیە. ئەو بابەتە وابەستەیە بە پەیوەندیە کۆمەلاّیەتیە میکانیکیە باوەکانی کۆمەڵگاوە. مەبەستێتی لاوازیو کەم توانایی کرۆکی پەیوەیەندیەکان بجوڵێنیو ئەرکی ئۆرگانی دابەشکردنو فرمانو کاریان بۆ بەرجەستە بکات. هەر ئەوەشە وای لە نالی کردووە، کە لەسەر خوانی هەنگوینی زانستو زانیاری خۆییو بابەتی کۆیان بکاتەوەو داوای شوێنی شایستەی خۆی بکات.

لە کۆمەڵگای میکانیکیدا کارەکان وابەستەی هەموانن. ڕۆڵی تاکەکەس ڕۆڵی گشتە. هەر ئەمەشە وای لە نالی کردووە تاوانو ئاشووبنانەوە بکاتە ڕاستیەکی کۆمەڵایەتیو بانگێشتی خۆ لادانی بۆ بکات. لەیەکێ لە بەیتەکانیدا دەڵێت:

موطمەئین خاطر و ئەیمەن مەبە هەرگیز لە شەڕێ
نەفسی ئەممارە، کە ئەم مارە لەگەڵ تۆ شەڕییە
(٥٨٦:١٤)

هەندێجاریش بە شێوەیەک خۆی دەرئەخات تاکو ڕەنگوبۆی کۆمەڵگای لێنەشوێتو توشی ئاڵۆسکانی دەروونیو کۆمەڵایەتی نەبێت. لە هەمانکاتیشدا ڕاستیە کەڵەکە بووەکانی تاکەکەس بکاتە ڕەفتارو پیشانی کۆمەڵگای بدات. بەمەبەستی جوڵاندنی ئەو وەزیفانەی پێشتر ئاماژەمانپێدا. نادیاریو چەواشەکاریو نەزانینو خەیاڵپڵاویو خەڵەتاندنی خەڵکو کۆمەڵگا بە شێوازێکی نایاب دیاریکردووە. ڕاستگۆو ئازاو بێترسە لە دووڕوویيو خۆدەرخستن. هەر ئەمەیە وای لە نالی کردووە بێمنەت لە ناو خەڵکیدا بڵێت:

(نالی) کە ویقاری نیە، بێ باکە لە خەڵقی
سۆفی، کە سلوکێکی هەیە، عوجب و ڕیایە
(٥٦٥:١٤)

بابەتی ئایینی جۆرێک بە ژیانی کۆمەڵایەتییەوە ئاڵاوە، کە بیرمەندانو زانایانی بوارە مرۆڤایەتیو سۆسیۆلۆژیەکان نەیانتوانیووە پێناسەیەکی کۆگیری ڕۆشن بۆ ئایینو لکوپۆپەکانی دابنێین. نالی وەک ئەو بیرمەندانە زۆر بواری ئایینی باسکردووە. تێڕوانین لە بەرهەمەکانی نالی لە ڕووی ئایینیەوە بریتیە لە پەیوەندیەکی تاکەکەسی لە نێوانی دڵو دەروونی خودو خوادا تاکو ئەوکاتەی باوەڕی ئایینی مژدەی ژیانو خۆشەویستیو چێژی ژیانێکی ئاسودەیتری ئەزەلیت پێئەبەخشێ. ئەم ڕایەش لەگەڵ زۆر لە ئایینە ئاسمانیەکانیتردا یەکئەگرێتەوە. ڕەتکردنەوەی ئەم بۆچوونە پەیوەستە بە پێگەو ڕادەو ئاستی ڕۆشنبیری ئایینی کۆمەڵگاوە. چونکە هەندێ ڕەوتی ئایینی وا پەیدابوون لە هیچ قوژبنێکی ئاییندا نایان دۆزیتەوەو لە هیچ کۆمەڵگایەکی مرۆڤایەتیدا نەبووەو نیە. نالی هەوڵیداوە ڕووە ڕەسەنەکەی ئایین پشانی کۆمەڵگا بدات، کە بریتیە لە کردارێکی کۆمەڵایەتی ئەوتۆ هەوڵی پارێزگاری یەکانگیری پۆزەتیڤی کۆمەڵگا بدات. تاکو ئاسودەیی ئارامی لە ژیانی کۆمەڵایەتییدا مسۆگەربێت، هەر ئەو باوەڕو ڕێبازە ئەتوانێت یارمەتی مرۆڤو دەوروبەرەکەی بدات، کە بەردەوام لە پەنا باوەڕدا هەست

بەبوونی خۆیان بکەن[٢٨]. ئەم مەزنە مرۆڤەی کورد متمانەی کردۆتە سەر پێگەیاندن و پێشخستنی هەڵوێست و بیرکردنەوە سەرەکیەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی راستەقینە. ئاشکرا لە چارەسەری لایەنە کۆمەڵایەتیەکاندا بە پێودانگێکی ئۆرگانیزمانە بەراوردی کردوون.

ئەتوانین بیری نالی لە رووی پێشکەوتنەوە بە بنەمایەکی راستەقینەوە ببەستینەوە کە بەردەوامبوون لە یاسایەکی ئەزەلی سنوور بەزێنی زانستەوە سەیربکات، بەوپەڕی باوەڕەوە بەردەوام شانیدابووە بەر ئەو رێچکەیەو بەرهەمی نوێی داهێناوە. مرۆڤ بە چرکە لە گۆڕاندایە. هەندێ جار ئەو بیرکردنەوانە مرۆڤ لە خەڵوەت ئەنێ و هەندێکجار تووشی خەمۆکی و دڵەڕاوکێی دەکات. بە بیرێکی هزرمەندانەوە بەراوردی ژیانیان دەکات. وەک لەم پارچە شیعرەدا دیارە، کە دەڵێت:

بنوارە وشکە صۆفی‌یو رەقصی بە هەلهەلە
دیسان لە بەحری وشکی هەوا کەوتە پێ مەلە
ئەم ئەرضە مەزرەعەی عەمەلە و گوڵخەنی ئەمەل
هەندێ بووە بە مەسجد و، هەندێ بە مەزبەلە

٢٨) وەک ئەو نامەیەی بۆ نوری رووبادی نوسیووە یان بۆ صفای شیرازی یاخود لە پاڕانەوەکەیدا لە حەج، خوێنەر ئەوانێت بە شاکارەکانیدا بچێتەوەو ئەو ڕەوتی ئایینەی تیا گوڵچن بکات.

شێخم، چ گەرمە حەڵقەیی ذیکرت بە ڕەشبەڵەک!
حاڵی ئەمانە خۆ بە جەنابت موحەووەلە!
دایم لە دووتە مێگەلی ژن، نێرگەلی پیاو
بەم ڕیشەوە لە پێشەوە بوویی بە سەرگەلە
دنیا مەحەللی کەون و فەسادێکە، حیز و دوودن
مەعلوومە چەن بە حیلەیە، عەییارە، چەند دەڵە!
تۆ شێخ و ئەو عەجوزە، عەجەب دۆستی یەکترن!
بێ شاهید و نیکاحە دیارە موعامەلە
(نالی) سەرت لە گۆبەندەکەی خانەقا دەکا
لاێی پڕە لە مەشعەلە، لایێ پڕە لە مەشغەلە
(١٤: ٤٦٦ ـ٤٦٩)

هەردوو لای ئاماژە پێداوە بۆ بەلاوەنانی پۆخڵەواتەکان ئەگەڕێ، کەچی لە پاڵ ئەو سەرقاڵی و بەراوردە هزرییە جوانەدا دنیایەکی پڕ روناکی و خۆشەویستی و عەشقی راستەقینەی ژیان و مرۆڤ لە بەرۆکمان ئەدات و ئەمانخاتە سەماو گۆرانی و تێڕامانی جوان و نۆژەنبوونەوەی ژیان. ئەمەش لادان لە رەوتی خودی ئایین نیە چونکە گۆڕانکاری لای نالی یاسای ژیانە. لەو پەڕی سەرقاڵی و بیری جواندا دەڵێت:

پەرچەمی ڕوو دادەپۆشێ، پێچی زولفی پێچەیە
دا بە ڕۆژیش پێی‌بڵێن شەمعی شەبوستانی هەیە

ئاسمانی حوسنی مەحبووبم لە ئەبرۆ و زولف و ڕوو
دوو هیلال و دوو شـــەو و دوو مـــاهی تـــابانی هەیە
هەر لەبت، یا سینەشت هەردوو بەدەرخـــە، دا بڵێن:
لـــــەعلی ڕوممانیی هەیە، یا لەعل و ڕوممانی هەیە
(١٤:٥٧٣_٥٧٥)

گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی کردارێکی بەردەوامە لە بوونی کۆمەڵایەتی خۆیدا لە دوو ئاستدا دەرئەکەوێت. **یەکەمیان** سەردەم، کاریگەری فاکتەری خۆیی‌و بابەتی گۆڕانکاری شایستە دیاریدەکات. **دووەمیان** کەسایەتیی‌و جۆری رۆشنبیری، شارستانی مادی‌و کۆمەڵایەتی باوە. جموجۆڵی بیری هزرمەندانەو تەرزی تێڕوانین لە ژیان‌و پلەو رادەی کرانەوەی پەیوەندیەکان هێزوپێزو رێزی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و توانایی گۆڕانکاری دیاریئەکەن. لەم دوو ئاستەوە چەندین بابەتی سیاسی، خۆشەویستی، ئابووری‌و ...هتد لێ پەیدادەبێت. بواری پەسەندکردن‌و بەلاوەنانیش لە خۆئەگرێت. هەرئەم رەوتەیە بوونی لایەنە مادی‌و کۆمەڵایەتیەکانی تریش دیاریدەکات. ئاستی ماریفەتی نالی لەم رووەوە بە رادەیەکە لێوان لێوبووە، رژاوەتە سەر کۆمەڵگاو رەنگدانەوەیەکی گشتی هەبووە. لە شاکارێکی پڕواتای داهێنەرانەدا کە پێشتر ئاماژەمان پێداوە هەمان راستی ئێستاشمان بۆ ئەسەلمێنێت‌و دەڵێت:

ڕەوغـــەنی دیدەم ڕژایە ســـەر کیتابی خـــەطی خـــۆم
چاو لە ئێشی ئەو سپی بوو خۆریش بەسەر ئەودا سەقەط
(١٤:٢٤٤)

هەر ئەو تێڕوانینە بەرفرەوانە بیری‌و کۆمەڵایەتیەی خۆی وایکردووە مێژوو بە زیندویەتی رابگرێت‌و بەکردەوە بەشداری هەڵسەنگاندنی بکات. لە شاکارە مێژووییەکەیدا کە بۆ سوپای بابانەکانی وتووەو دەڵێت:

ئـــەم طاقمە مـــومتازە کەوا خـــاصصەیی شاهن
ئاشـــوبی دڵـــی مـــەملەکـــەت و قەلبی ســـوپاهن
صەف صەف کە دەوەستن بە نەظەر خەططی شوعاعن
حـــەلقە کە دەبەســـتن وەکو خـــەرمانەیی مـــاهن
نەرگس نیگەهـ و ســـاق سـەمەن، کورتە بە نەفشەن
موو ســـونبول و، ڕومـــەت گوڵ و، هـەم لالە کولاهن
گوڵزاری دەر و دەشـــــتن و غیلـــــمانی بەهـــەشتن
ئاهو صەف و، ئاتـــــەش بەکـــەف و، تیـــز نیگاهن
صـــــەحرا بە تـــەجەللی دەکـــەنە وادیی ئـــەیمەن
قامەت شـــــەجەر و، مـــەظهەری ئـــەڵطافی ئیلاهن
گەهـ طاوس و، گەهـ کـــەبکن و، گەهـ بۆقلەموونن
گەهـ ئاتەش و، گەهـ شـــوعلە، گەهێ دودی سیاهن
لالەن بە بەدەن، ئەطڵەســـی ئـــەخضر کە لەبەر کەن
نـــــەوڕەســـــتە گـــوڵن، لەگـــەڵ دەســـــتە گیاهن
تەنهایی ســـــەمەن بەرگـــــی بە نەوشە کە لەبەر کەن

وەک نووری دڵی مـــوئمین و ظولمـــاتی گوناهن

بۆ ســـــەیری خەرامیدەنی ئـــەم ســـــەرو قەدانە

صــــوفی لە طەلەبدان و، هـــەموو سالیکی ڕاهن

بۆ زولف و ڕۆخ و ئەبرووی چـون زولفی سیاتان

عالەم وەکو (نـــــالی) هەموو با نـــــاڵەوو یاهن

(نـــــالی) بەخـــودا حەیفە دەڕەنجێنی دڵی خۆت

ئەم طاقمە مەخصـــــــوصە هەموو صاحیبی جاهن

(١٤: ٣٤٠ـ٣٤٥)

لە کۆی گشتی ئەم پارچە شیعرەدا ئەتوانرێت دابەشکردنی کۆمەڵگای تیادا ببینرێتەوە، کە لە سەرەتاوە بە ئاسایی گەشەی کردووەو لەگەڵ پێشکەوتنیدا جۆرێک ئاڵۆسکانو تایبەتمەندێتی تیادەرئەکەوێت. وەک بیرمەندێکی کۆمەڵایەتی هەوڵیداوە هەموو بابەتەکان بەو بوارانەوە پەیوەستبکات، کە کەمترین بەرهەڵستی بەرەوڕووبێتەوەو گەورەترین هەوڵی ڕاکێشانی تیادا بەرجەستەبێت. ئەم بوارە تایبەتمەندیە تایبەتە بە ڕەوشی گەشەی کومەڵگەوە. نالی توانیویەتی بە شێوەیەکی سۆسیۆلۆژیانە بیانخاتەڕوو بە پێی ئاستی ئەو گەشەو گۆڕانکاریانەی لەو سەردەمەدا هەنگاویان بۆ نراوە. جگە لەم بابەتە نالی توانیویەتی لە ڕەنگدانەوەی کۆچی پاشادا ئاماژەیەکی گرنگی مێژوویی‌و کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا لە

سەردەمێکدا ئاشکرابکات، کە تائەمڕۆ بووەتە بەڵگەی مێژوویەکی دیاریکراو، کە دەڵێت:

تافەلەک دەوری نەدا – صەد کەوکەبی ئاوا نەبوو

کەوکەبی میهری موبارەک طەڵعەتی پـــەیدا نەبوو

(١٤: ٣٧٠)

نالی درکی بەوەکردووە، کە ژیان تەنها بریتی نییە لە سیاسەت! هەرچەندە زۆر لە شاعیرە عەرەبو بێگانەکان لە دنیادا ئەگەر بۆ ئێستا سەیریان بکەین سیاسی نەبوون، دەوڵەتو نەتەوەکانیان کردویانن بە ناسنامەی نەتەوەیی لە ناویاندا هەیە هەر عەرەب نین. بەڵام بە عەرەبی نووسیوویانە. نالی ئەو مۆرکی بێگانە نووسینەی لە نەتەوە کردەوە، تاکو بە زمانی ڕەسەنی خۆی بنووسێ. ئەمە خۆی لە خۆیدا بنەمایەکی سیاسیە. هەر ئەو هەوڵانە بناغەی سیاسەتی ڕاستەقینە دائەڕێژێتو ئەیانکات بە بنەمای نەتەوەییو بەشانازیەوە پەرەی پێئەدات.

ئەو سەردەمەو پێش ئەویش زۆر شت ڕوویاندا. عەبدولڕەحمان بەگی بابان بەهۆی هاتووچۆو نزیکی لە بنەماڵەی شای ئێرانەوە ئاگاداری هەواڵەکانی دنیا بوو. هەستی بەو گۆڕانکاریانەی دنیا کردبوو، بۆیە لە هەوڵی هەژاندنی لانکەی بیری کوردایەتیدا ڕۆڵی بەرچاوی گێڕا.

بەڵام چەند شتێکی ناجۆرو ناوازە بەردەوام لە ناو ژینگەی کۆمەڵایەتی دەسەڵاتدارانی ئەو سەردەمەی کوردا رووياندا لە چەندين بواری مادیو کۆمەڵایەتیو زانستو وشیاری خۆییەوە،، کە لاوازی قەڵەمڕەوی بابانو تەنانەت ئیمارەتەکانیتری ئەو سەردەمەی کوردستان دیاربوو[٢٩] بۆیە پاشای بابان لە هەوڵی دروستکردنی مزگەوتو بڵاوکردنەوەی خوێندەواریو پەیوەندیکردن بە ئیمارەتەکانی ترەوە درێغی نەکرد. بەڵام لە ژێر کاریگەری بێگانەو لاوازی کوردان خۆیاندا ئەو هەوڵانەش سەرکەوتوو نەبوون[٣٠] بۆ ئەم سەردەمەش ئەو بابەتە چەقبەستووانە ئەوەندە فشاری پەستانەوەیان لەسەرە، پەنماوون. رێگەی وانەو ئەزموون تێیاندا زۆر کرۆڵە. لە پاڵ ئەم هۆکارەشدا چەندین دیکۆمێنتی ترهەنو نهێنین. بەڵام تاکو ئێستا وەک پاڵنەرێکی راستەوخۆو ناڕاستەوخۆ سەیرناکرێنو لەو شێوازە قەیرانو نەهامەتیانە خۆیان رزگار ناکەن.

٢٩) بڕوانە نەوشیروان مستەفا ئەمین، کورد لەبەرداشی ڕۆمو عەجەمدا، چاپخانەی مەڵبەندی ئاوەدان کردنەوەی کوردستان،١٩٩٨.

٣٠) خوێندنەوەی مێژوویی لە کتێبی شەرەفنامەو ئەحمەدی خانیو مەلای جزیریەوە تا کتێبەکانی نەوشیروان مستەفا، کورد لەبەرداشی ڕۆموعەجەم، بەدەم رێگاوە گوڵچنین.. هتد، چەندین راستی ئەو رەوشە سیاسیو کۆمەڵایەتیانە ئاشکرا ئەکەن.

بمانەوێت یان نەمانەوێت گەشەی کۆمەڵگا بە چەندین سەردەمو قۆناغ تێئەپەڕێتو مل بۆ چەندین یاسای گۆڕانکاری ئەدات. وەک یاسای گەشەکردنی خودی مرۆڤ خۆی وایە. هەر بیرمەندو پێوگەیەک گەشەی کۆمەڵگا بە شێوازێک شیتەڵ ئەکات. هەرچۆنێکبێت ئێمەی کورد یەکێکین لە کۆمەڵگەکانی ئەم دنیایەو ئەو یاسایانە ئێمەش ئەگرننەوە. یان لە چەندین لایەنەوە شتەکان وێکچوونو هەندێ ووردە پابەندی پێوەدیارە. ئاماژەکردن بە بوونی دەسەڵاتو سەرکردە شێوازی بونیادی کۆمەڵگا دەر دەخات. بەڵام لە کۆمەڵگای ئەو سەردەمەدا بەو شێوازە مانەندکراوە. بۆیە نالی خۆی ئەیەوێت بە رەچەڵەکی مێژووی بابەتەکاندا شۆڕبێتەوەو جۆرە پابەندییەک بۆ خەڵکی دروستبکات، کە سەرچاوەکەی هۆشیاریی کۆمەڵایەتی بێتو بکەونە بیرکردنەوە وەک چۆن فارسو تورکەکان لەو رێگەیەوە وشیاری نەتەوەیی خۆیانیان داڕشتو لە هەمان کاتیشدا خۆیان پێسەپاند[٣١].

ئەو راستییە ئاشکرایە بەهۆی سلێمانو ئەحمەد پاشای کوڕیەوە ویستویەتی برەو بە خەڵکیو قەڵمڕەوی بابان بدات، گەشەی هوشیاری تیا ببوژێنێتەوە.

٣١) بڕوانە ئازاد قەزازمرۆڤو دەسەڵات، چاپخانەی پەیوەند، ٢٠٠٨.

دەستبکرێت بە دامەزراندنی ئەو بنەمایانەی ناوەڕۆکی بیرو رۆشنبیریی ئەو سەردەمە گەشاوەتر بکات، لە شیعرە نایابەکانیدا، کە پڕن لە جوانیو چێژ ئەو راستیە بەدیئەکرێت:

قیصصە بێ پەردەو کینایەت خۆشە: شاهی من کەوا
عـــادیلێ بوو قەت عـــەدیلی ئەو لە دنیادا نـــەبوو
(٣٧٣:١٤)

نالی وەک ئێستای ئێمە بەچاکی درکی بەوەکردووە، سەرۆکو سەرکردەی دڵسۆزی راستەقینە لێپرسراوە بەرامبەر نەبوونیو نەهامەتیو گرفتی دوورترین کەس لەم پەڕی وڵات بۆ ئەوپەڕی. سەرکردەی راستەقینە بە هەموو تواناییەکی پێویستە هەوڵی پووکانەوەی نەهامەتیو کارەساتەکان بدات. بە پێچەوانەشەوە ئەوە خۆسەپێنە. مێژووش ناتوانێ ئەگەر بە زۆریش بێت تاکە وشەیەکی شیاوی ئەو سەردەمەی پێڕەوا ببینێ. جا ئەگەر بە لایەنە باشەکەدا هەڵژنێت ئەوە سەردەمی گەشانەوەو پێشکەوتنو گۆڕانکاری مادیو کۆمەڵایەتی بۆ ترۆپکی دڵسۆزیو مێژووی پڕ شانازی تۆمار ئەکات. کۆمەڵگا دەست بە کەمەری یەکترییەوە ئەگرێت. ئەو سەردەمەی سەرکردەی راستگۆو دڵسۆزی نەتەوەو وڵات هەوڵی یەکبوون بدات دەتوانرێت بارە ئاڵۆزەکان

چارەسەربکرێتو دوژمنایەتیو دۆستایەتی دیاریبکرێت. وڵاتو کۆمەڵگا بە چەندین ئاستی بەرەو پێشچووندا بەرێت. هەر ئەم هۆیەش بوو خودی ئەم مەزنەی کورد پەنای بۆ زمانی رەسەنی کوردی بردوەو وەک هەر زمانێکی تری دنیای ئەو سەردەمەو ئەمڕۆش ویستویەتی وڵاتو خۆیی لێوە پێناسە بکاتو ئاڵاو واڵای بکات. زۆر بە وردەکاریو شارەزایانە چۆتە تەمەنی گەشەی شارستانییەتیەوە، ئەگەر ئێمە بمانەوێت یان نەء بنووسرێتەوە یان نەنووسرێتەوە ئەوە تەمەنی شارستانییەتەکە خۆی دەڕواتو لایەنی دیارو نادیاری ئەو سەردەمو کەسایەتیو ماریفەتە ئەهێنێت بۆ سەردەمێکیترو ئاشکرایان ئەکات، نالی زۆر هوشیارانە ئاماژەی بەو لایەنانە کردووەو دەڵێت:

بێ قـــــسەی خونچەی دەمت کاتی تەبەسوم ڕووبەڕوو
هەتکی شوعلەی بەرق و نەظمی دائیرەی پەروین دەکات
(١١٢:١٤)

رووداوەکانی وەک خونچە گوڵ شوبهاندووەو لە دەمی خونچەییەوە دێتە دەرەوە ئەگەر وابێت یا نەء ئەوا بە روناکی بیرو ماریفەت شتەکان لە کاتێکیتردا واڵاو ئاشکرا ئەبن. لە خونچەوە ئەڕوات بۆ بیری دڵو

بەرەو تێگەشتن‌و جەلالی عەقڵ. بە وردەکاریەکی وریایانەوە دەڵێت:

تیری موژگانت لە سینەمدا دەچێ بۆ بیری دڵ
هێندە کەچ شاییینە قەصدی خا نەدانی دین دەکا
گوڵ بەدەم بای سەباوە پێکەنی یەعنی وەرە
تۆ لە وەصلم بۆ بەرە، ئەو بۆیە بولبول شین دەکا
(١٤:١١٢ـ١١٣)

چونکە ئیتر بەرەو ئاشکرابوون‌و بیری گۆڕانە سروشتی‌و کۆمەڵایەتیەکان ئەڕوات بای نوێ ئەدات لە گوڵی پشکوتوی نوێ، گوڵی شارستانییەتی بەسەرچوو بەرەو پیربوون‌و لەناوچوون ئەبات‌و پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانیش بەرەو پووکانەوە ئەبات. ئەکەونە هەلەکە سەما. چونکە ئەو کردارە بە بەردەوامی لە کایەدایەو ناتوانرێت رێی لێ بگیرێت. نالی لەو روانگەیەوە ویستی تێگەیاندنی خەڵکە بۆ گۆڕانکاریەکان. هەوڵئەدات تواناکانی کۆمەڵ بە شێوازێک بەکاربێنێت چی هەیە بۆ ئاشکرابوون برەوی پێبدات. بە هۆنراوە ئەو گۆڕانکاری‌و گەشەکردنانە ئاشکرا بکات‌و برەوی زیاتری پێبدات. وڵاتی خۆی لە هیچ ئاستێکدا لە ئاستی وڵاتانی تردا بەکەم نەزانێت. هەوڵی دامەزراندن‌و خستنە سەرڕێی‌داوە تاوەکو خەڵکی تیادا پێبگات‌و هونەری تیادا بکاتە ئاوێنەی

ناسینەوەی وڵاتەکەی خۆی. خەڵکی رووی تێبکات. وانەو سەلیقەی لێوەرگرن. لە یەکێک لە شاکارە بەناوبانگەکانیدا ئەم راستیە ئاماژەی راستەوخۆ پێئەدات‌و دەڵێت:

طەبعی شەککەر باری من، کوردی ئەگەر ئینشا دەکا
ئیمتحانی خۆیە مەقصودی، لە (عمدا) وا دەکا
(١٤:١٠٦)

ئەو (عەمدو عینادیەی) نالی دیارە راستەخۆ مەبەستی برەودانە بە بوونی زمان‌و ئەدەب‌و مێژووی کۆمەڵایەتی نەتەوەیەک. تا وەک نامە بیگەیێنێتە دەوروبەرو خۆی بەسەریاندا بسەپێنێت.

مێژووی رۆشنبیری، شارستانی، کولتووری هەر کۆمەڵگایەک لە ئەنجامی زنجیرە پەیوەندیەکی بیری‌و مادی‌و سیمای هاوبەشی شارستانییەتەوە هاتۆتەکایەوە. ئەو گۆڕانکاریانەی لە کۆمەڵگای ئێمەدا روویانداوەو رووئەدەن بوونەتە هۆی چەندین کاردانەوەی نێگەتیڤ‌و تاڕادەیەکیش پۆزیتیڤیان تیائەبینرێتەوە. ئەمەیان تەنها لە رووی جیاوازی بیری کۆمەڵایەتی‌و بیری خەڵکیدا ئەبینرێتەوە. ئەتوانرێت لە بوارێکی ئاشکراو بەرجەستەکراوی رۆژانەدا درکیان پێبکەین.

لە بواری سۆسیۆلۆژیادا گرنگی بەرچاو بە بواری ئەدەبی ئەدرێت، وەک یەکێ لە دیاردەکانی ناو کۆمەڵگا

مامەڵەی لەگەڵدا ئەکرێت، ئەدەب بە هەموو لکوپۆکانیەوە بەشێکی گرنگی پێکهاتەی رۆشنبیری، شارستانی، کولتووری کۆمەڵگایە دوو سەرە لە بوونی ئەو پێکهتانەدا کاریگەرو کارلێکراوە، لە ساڵەکانی (١٩٣٠) ی سەدەی رابردوودا لە سۆسیۆلۆژیادا بیرمەندی بەناوبانگی سۆسیۆلۆژیا **پیترم سورۆکین** لە توێژینەوە بەناوبانگەکەیدا لە سەر دینامیکیەتی کۆمەڵایەتی - رۆشنبیری شرۆڤەی ناوەڕۆکی چەند کارێکی هونەری مویزیکو ئەدەبو فەلسەفی کردووە بەو مەبەستەی چەندین واتاو ئاماژەی تایبەتی رۆشنبیری، شارستانی، کولتوور روونبکاتەوە[30]. هونەر وەک پردێکی پانوپۆڕی پەڕینەوە وایە چەندین دەستەو گروپ بە هەستو سۆزو تێڕانینی جیاوازەوە لە خۆی کۆدەکاتەوە، ئەوەش لە رێگای وروژاندنی تێڕوانینو درککردن لە بابەتێکی تایبەتەوە، ئەوکات خاوەن هونەرەکە ئەگاتە ئەو باوەڕەی، کە توانیویەتی کاریگەری لەسەر بیرە کۆلێکتیڤ (الشعور الجمعي) بۆ بە خۆدا چوونەوەو تێڕوانینی سەردەمەکە بگۆڕێت. سۆسیۆلۆژ ئەوکاتانە گرنگی بەم بابەتە ئەدات، کە سەرەداوەکانی دەرکەوتبێت. لەو رێگەو پێگەیەی لە کۆمەڵگادا دیاریکراوە وابەستەییەکی زۆری بە ئاستی گەشەو پێشکەوتنو گۆڕانکاریو تێڕوانینی مادیو

کۆمەڵایەتی کۆمەڵگاوە هەبێت. نالی لە دەرەنجامی ئەو گۆرانکاریانەی لەو تەرزە تێڕوانینە بەرفرەوانەی خۆیەوە توانیویەتی رۆڵی خانمان بگەیەنێتە ناو خەڵک بە هەمان شێوە دەستەوگروپی تایبەت لە خۆی کۆبکاتەوە. توانیویەتی وێنایەکی ماریفیو هەستو سۆزو تەنگەژەو بابەتەکانی وابەستە بە خانمانەوە بخرۆشێنێ ئەو وێناو مانەندەی لە شیعری نالیدا هەیە تەنها جوانکردنو بۆچوونی هونەری نیە. بەڵکو پەلکێشی ترۆپکی ئاماژەکانی رێزی خانمان دەکات. هەستێک لای خوێنەری خۆی دروستدەکات کە لێوانلێوە لە پیاهەڵدانو تێڕوانینی راستەقینەی هزرییەوە، راستە ئەو شێوە مانەندکردنانە ئەکەونە بەهای جوانیەوە، بەڵام باوەڕی کۆمەڵایەتی لە ژێرفشاری ئەو هەستەدا دەراوێکی کۆمەڵایەتیو زانست واڵا دەکات، تابلۆیەکی رۆشنبیری، شارستانی پۆزەتیڤ بە کۆمەڵگا ئەگەیەنێت. بابەتی خانمان لە بیری نالی‌دا یەکێکبووە لەو سۆنگە گرنگە بابەتیانەی لە زۆر لایەنی کۆمەڵایەتیو پەروەردەییو دەروونیەوە باسیکردوون. هەموو ئەو بابەتانەی نالی باسیکردوون ئاماژەیەکی گرنگی وشیاری بووە بە رۆڵی خانمان لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا، هەوڵی گەورەی گۆڕانکاری تیادا گرتۆتەبەر.

لە شارستانی کۆمەڵگای کوردیدا خانمان بابەتێکی گرنگن‌و لەهەمانکاتیشدا بابەتێکی سنووردارە[٣٢] بەوەی تائێستا بیری خێڵەکی‌و پیاو سالاری‌و پەرژیک(محافظ)و باوک سالاری زاڵە بەسەریدا. لە هەمان کاتدا خانمان بەشێکی ئەو کۆمەڵگایەن. ئەو بیروبۆچوونانە بابەتی زۆر گرنگتر لە خۆیان ئەگرن، کە هەندێ جار خودی خانمان

٣٢) زۆربەی رونبیران تێروانینی جیاوازیان بۆ هەڵسەنگاندنی ئەم بابەتە هەیە. بەڵام هەتا ئێستا هەوڵ نەدراوە ئەم لایەنە لە بێژنگی کولتوور بدەن‌و بواری مرۆڤایەتی تیادا گەشە پێبدەن. لای ئێمە واتای خانمان چەندین واتای‌ترەوە وابەستەیە. زۆر نامۆیە ئەو کاتانەی نەتەوەیەک بەردەوام هەوڵی خۆ بەرەو پێشبردن بدات‌و باس لە دیموکراتیەت‌و مافی مرۆڤ‌و ئاشتی کۆمەڵگە بکات، لە پەناوە داکۆکی‌و پێداگربێت لەسەر نەکرانەوەی بەهای کۆمەڵایەتی. ئەوانەشی تاکو ئێستا لەسەر خانمان‌و بابەتەکانییان تەنانەت ئەگەر خانمان خۆشیان‌بن رەواڵەت‌و بابەتیانە شۆڕبوونەوەو چارەسەری بابەتیانەی سەردەمیان تیادا نەبینرێتەوەو لە بواری تیۆری خۆیان دەربازناکەن. چارەسەرەکان تەنها لە گۆشە نیگای لایەنداریییەوە مامەڵەئەکرێن. هەر ئەم لایەنەیە، کە داکۆکی لە پێکهاتەی جەستەیی‌و سنوردارکردنی تواناکانی خانمان ئەکات، کە پێوستە لە سەر بناغەو پەیوەندییە بەردەوامەکانی رەوشی مێژویی‌و ئابووری‌و سیاسی‌و کۆمەڵایەتیەوە چارەسەربکرێن. هەرچی زووە لایەنی پێشکەوتوخوازی جێگە بەو لایەنە شۆڕشگێڕییە لەقبکات، کە تاوەکو ئێستا برەوی هەیە. ئەو بابەتە ئەتوانێت چارەسەری کێشەی ئەو سنوورە سوورە کێشراوانە بکات. بەستنەوەی مێژوو بە لایەنی هزرو خۆشگوزەرانی‌و پێشکەوتنی بابەتیانەی کۆمەڵگاوە مرۆڤ وابەستە ئەکات بە خودی کۆمەڵگا خۆیەوە، نەک بە لایەنێکی سیاسی دیاریکراوەوە، چوونکە زۆر دام‌و دەزگاو بەهای رەسەنی مرۆڤانەی کۆمەڵگا لاواز ئەکات، تاکو ئەو رادەیەی، کە وایلێدێت بەرەو پووکانەوە بچێت. بۆ نمونە کارکردنی خانمان بریتیە لە ئازادی ئابووری‌و چەندین رووی خۆشگوزەرانی جیاواز، کە ئەبێتە هۆی گەشەی تەواوەتی لە هەموو روویەکی مادی‌و مرۆییەوە، چونکە ئاشکرایە لە هەموو چالاکیەکانی کۆمەڵگادا پلەی پێشکەوتنی کۆمەڵگا بە پلەی پێشکەوتن‌و پێگەی خانمان پێوانە ئەکرێت. لەبەر ئەوەی وەک مرۆڤ هاوبەش‌و تەواوکاری کۆمەڵگایەو ئازادی‌و سەرکەوتنی پابەندە بە رزگاربوونی کۆمەڵگا خۆیەوە.

خۆیان ئەکەونە ئەو گێژاوەوە. بەوەی وەک کاڵایەکی کڕین‌و فرۆشتنی چێژ وەرگرتن مامەڵەیان لەگەڵ ئەکرێت. هەر بۆیە رۆژبەڕۆژ کاری خانمان لە وڵاتدا بەردەوام بەرەو کەمبوونەوە ئەچێت‌و تابێت لە چوارچێوەی ماڵ‌و چێشتخانە ئەخزێنرێن توندوتیژی بەرامبەری زیاد ئەبێت‌و شوێن پێیان بچووکتر ئەکاتەوە. بۆ ئەم لایەنە نالی لەو سەردەمەی رادەی پابەندی داب‌و نەریت‌و ئایین‌و ...هتد زۆر لەم سەردەمەی ئێستا سنووردارتر بووە ویستویەتی بەری ئەو سنورە بەرفرەوانتر بکات‌و رێچکەیەکی ئازادی خۆماڵی بگرێتەبەر. لە هەمان کاتدا رۆڵ‌و پێگەیەکی ئەمەندە شیاوی داوەتە خانمان مەگەر هەر خۆی بتوانێت لەو سەردەمەداو بۆ ئێستاش ئەمەندە بەرز بیاننرخێنێت. هەر جارەی بە ناوێک لە شاکارێکدا بانگیان دەکات‌و بەرزترین‌و جوانترین‌و مرۆڤانەترین پێگەی پێبەخشیوون لە شاکارێکیدا دەڵێت:

ئیشارەم کردە ئەبرۆی، یەعنی: میحرابت کەچە، فەرمووی:
ئەمە قیبلەی تەمامی عالەمە، جێی جیلوەی ئیمامە
لە سایەی ڕووی تۆوە شامی خەڵقی طەلعەتی صوبحە
لە شامی زولفی تۆوە صوبحی ئێمە ظوڵمەتی شامە
(١٤:٤٧١ـ٤٧٢)

یاخود لە شاکارێکی‌تردا بەم شێوەیە پێگەی خانمان دیاری دەکاتو دەڵێت:

لەســــەر بەرگی گوڵێکی باغی حوسنت
هەزار، گوڵچینی بێ بەرگ و نەواچین!
ئــــەتۆ میهرییو مــــەهرووویان ستارەن
لە خزمەت شەوقی تۆدا شەوچرا چین؟
(١٤:٣٤٧ـ٣٤٨)

ئەم هۆنراوەیەو تەواوی ئەو هۆنراوانەی بۆ ئەوینو خۆشەویستی نووسیوونی دیاردەیەکی رۆشنبیریی بەرزی تیادا رەچاو دەکرێت. لە هەر هەموویاندا وەک مرۆڤ، وەک دایک، وەک خوشک، وەک خۆشەویست، وەک ئاییندار، وەک خۆشەویستترینو بەرزترین مرۆڤ نرخاندوونی. تاوەکو ئەو رادەیەی گەیاندوونی بەو باوەڕەی هیچ مرۆڤێک لە دنیادا لە ئاستی ئەو بوونەوەرە خۆشەویستەدا ناتوانێت بەرز خۆی رابگرێتو پێویستە شۆڕەندی یەکێک لە خۆشەویستییەکانی بێتو چۆکی بۆ دابدات. دەڵێت:

بە سەروم وت کە ڕاستە سەرکەش و بەرزی، کەچی لەرزی:
کە فــــەرقیشم بگاتە ئاســــــمان بەندەی قــــەدی یارم!
(١٤:٢٧٣)

یاخود ئەو کاتانەی ئەیەوێت خۆشەویستی خۆیی بۆ بسەلمێنێت:

خاکی بەری پێت هەم گڵ و هەم گوڵ بە سوروشکم
وەقتی غــەم و شادی ئــەوە کردووەمە بەسەردا
(١٤:٧٩)

ئاژەڵ یەک هەستی هەیە ژیانی ناوەو دەرەوەی وەک یەکە. لای مرۆڤ ژیانی دەرەوەو ناوەوە جیاوازن، ژیانی ناوەوەی بریتیە لە کرۆکی پەیوەندییەکانی بە ژینگەی مرۆڤایەتی خۆیو چۆنیەتیی شرۆڤەکردنیەوە. بەوەی تاچ رادەیەک توانیویەتی ئەو پەیوەندییانە بە بیرو زمانیەوە ببەستێتەوە. هەر لایەنێک لەو بارەیەوە بگریت هەر مرۆڤ خۆیەتی. هەندێک جار خۆی بە تەنیاو هەندێک جار بابەتو هەندێک جاریش هەردووکیان پێکەوە بەرەوڕوومان دەبنەوە. جیاوازی نێوان ئاژەڵو مرۆڤ هەر لە زمانو ئاییندا نییە، ئایین هۆشێکی خودییەو سنووری هەیە، بەڵام نێوەرۆکی هۆشیاریی مرۆڤ بێسنوورە(٢٧:١٥٢)، چونکە بارگەی بوونی بێسنووری خستووە. لە هەناوی خۆیەوە هەست بە گەورەیی خۆی دەکات. لەبەردەم ئەو گەورەییەدا بچووک دەنوێنێت. کەچی ئەوەندەی‌تر خۆی گەورە دەکات. ئەگەر درک بە

راستیی کرۆکی بابەتەکە بکرێت هەڵبەت ئەو مەزنە مرۆڤەی کورد لە خۆیەوە نالێت:

سەیلی هیجرت بەردی بنچینەی لە ڕەگ هێنامە دەر
باری بیرت قەددی راستی تێکشاندم وەک فەنەر
(٢٠١:١٤)

شیعرەکانی نالی لە روانگەیەکی بابەتییانەو بیرێکی پێگەیشتوەوە کەوتوونەتە بەردیدی خەڵکیو ئێستا. تویژینەوە لە تێڕوانێکی کۆمەڵایەتی بە کرۆکەوە، کە ئەکرێت بە هەر واتایەک بێت لە سۆنگەو بیری پیاوسالاری داماڵرێنو بەرگی مرۆڤانەیان بە بەردابکرێت. شرۆڤەی راستەقینەی رەوتی گەشەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگایان لێوەبکرێت. هەر ئەم داماڵینە مرۆڤ بەرەوڕووی دەروونو هەستو سۆزو چێژی ژیانێکی پڕ خۆشەوسیتی دەکاتەوە.

بەرزنرخاندنو رێزو خۆشەویستیو گرنگیدانی پێگەی کۆمەڵایەتی بۆ خانمان لەوە بەرزتر دەنرخێنرێت؟ مرۆڤ پێویستی بەوە نیە خەڵکی هەست بە وشیاریەکەی بکەن. بەڵکو هەستکردن بە هوشیاری مرۆڤ هەستکردنە بە هوشیاری خود. ئەمە لە هۆنراوەیەکی نالیدا ئاشکرایەو دەڵێت:

بنازم دولبەری خۆم چـــــەندە پڕ وەصف و چ بێ عەیبە
بە چاو مەستو بە دڵ هوشیار، بە ئەبرۆ جوتو هەم تاقە
(٤٥٦:١٤)

مرۆڤ بێ بوونی بابەت لە ژیانی مادیو کۆمەڵایەتیدا شوێنی نابێتەوە. ئەم هاوکێشەیە چۆنیەتیی ژیانی کۆمەڵایەتی لای نالی دیاریکردووە. نێوەڕۆکی خودی خۆیی بە پەوەندییەکی پتەوی نێوان پێویستیە بابەیتییەکانەوە لکاندبوو. کرۆکی ئەو ژیانە کۆمەڵایەتیەی لە هۆشیارییەکی سۆسیۆلۆژییانەوە لەگەڵ سروشتی بووندا ئاوێتەی کردبوو. ئەوەتا زۆر بە وردی لە نێو ئەو کرۆکەوە دەڵێت:

هەر چەندە کە ئینسانە لەبەر چاوی من و تۆ
ممکین نییە ئەم لوطفە لە ئینسان و بەشەردا
(٨١:١٤)

ئەم بابەتە لە خۆشەویستیەکی بابەتی راستەقینەدا نەبێت دەرناکەوێت. بابەتی بوون لای نالی، کە دروشمەکەی سوکراتەی هەڵگرتووە (خۆت خۆت بناسە) ئێستا بۆتە ئەسنۆلۆژیا. لەم روانگەیەوەیە نالی نێوەڕۆکی مرۆڤی لە مرۆڤایەتیدا ئاماژەپێداوە. واتە کرۆکی مرۆڤ لە کۆمەڵایەتیبوونی خودی مرۆڤەکەدایەو سێ واتای پیداوە: هزرو خواستی دڵ. **هزر** وەک ئەو ئامرازەی، کە

ئەبێتە هۆکاری بەرهەمهێنانی ئەو بیرکردنەوانەی مرۆڤ بە ژینگەی مادیو کۆمەڵایەتییەوە وابەستەئەکاتو کرداری بیرکردنەوە ئەجولێنێت. **خواست** هەوڵو کارو رەوشتە. **دڵی** داناوە بە خۆشەویستی. هەمان ئاماژەیە، کە ئەفلاتون بێجیاوازی لە نێوان دەروونو جەستە یان خەیاڵو راستی باسی لێوەکردوون. جگە لەوە (زانستو خواتو خۆشەویستی) سێ جۆری جوانکارین، یاخود سێ لایەنن ناوەرۆکی راستەقینەی مرۆڤ دەرئەخەنو مرۆڤ ئەکتیڤ دەکەن. مەبەستی **زانست** زانستە. خۆشەویستیش خۆشەویستیە(١٩٢:٨). هەر ئەمانەشی بۆ مانەندی سروشتی خود بەکارهێناوە. لە شاکارێکی بێوێنەدا گەورەیی ئەو سێ لایەنە بۆ ئێمە ئاشکرا دەکاتو دەڵێت:

بێش و کەم بێ شکەم و حیرص، وەکو طیفلی رەضیع
زاویـــیە بێشـــــکەم و، بێ شـــــکم و بـــێ حییەلم
(٢٩١:١٤)

ئەمانە تاکە رستیەک نین، کە نالی ئاماژەی پێداوون تاوەکو مرۆڤ چێژی لێببینێت، ئەوانە توانەیەکی ئەوتۆن، کە ناتوانرێت بە هیچ شێوەیەک بەرهەڵستیش بکرێن. تەنها زانست بە زانستو ئیرادە بە خواستو خۆشەویستی بە خۆشەویستی نەبێت. خۆشەویستی پاڵ بە مرۆڤەوە ئەنێت بۆ مردن لە پێناوی خۆشەویستەکەیدا. نالی ئەمەندە لە کۆمەڵایەتیبوونی خۆشەویستیدا

شۆڕبۆتەوە کەوتۆتە رەوشێکی مەترسیداری گەورەوە، کە نەکا بمرێتو ئومێدی خۆشەویستەکەی سەرەو نگوم ببێت، خۆی بە ئاشکرا لە دەردی دووری خۆشەویستەکەیەوە دەڵێت:

عەزیزم! دڵ ڕەقە و، خۆم فەرد و تەنهام
ئەتـــرسم بمکوژێ ئـــــــەم دەردە بێ تۆ
بە بێ دیـــــــداری تـــۆ خـــۆ لاڵە (نالی)
عەجەب هەستاوە ئەم چەن فەردە بێ تۆ!
(٣٨٠:١٤)

خۆشەویستی راستەقینە پاڵ بە مرۆڤەوە دەنێت بۆ بیرکردنەوەیەک، کە گەورەییو دڵسۆزی خۆت لە ئاستی کەسدا نەبینیتەوەو تەنها بە خۆشەویستەکەتی رەوابیبینیو ئەویش لە خۆت بەرزتر رابگری. لە شاکارێکی بێوێنەدا بۆ ئەم لایەنە دەڵێت:

دوور لە تۆ (نالی) سەگێکە، بێوەفایە، هەرزە گۆ
بۆچی بانگی ناکەی ئەم کەلبە کە نانی نانییە
(٥٩١:١٤)

ئەو پێلێنانە ئازاراویو ژانی خۆشەویستیەی، کە نالی بۆ ئێمەی درکاندووە بوونەتە ئاماژەیەکی ئاشکرای مەزنی بوونی مرۆڤانە. ئەگینا کەس هەیە ئەگەر دڵو

جەستەو بیرو ژیانی لە خۆشەویستیەکی ڕاستەقینەدا دانەپۆشرابێت ئەو وشانە بە ئاستی گەورەیی خۆی بەراوردبکات؟ خۆ هەر هەمان نالیە، کە خۆی زۆر لە بەناوبەنگەکانی ئەو سەردەمەی وەک مەولانا جەلالەدینی ڕۆمیو سیفەدینی ئاموودی بە باشترو شایستەتر ئەزانێتو دەڵێت:

(نالیا) ئەم غەزەلەت تازە بە تازە وتووە
بە دوصەد (مەثنەوی) یو (لوببی لوباب)ی نادەم
(١٤:٣٠٨)

نالی چالاکیە کۆمەڵایەتیەکانی ژیانی مرۆڤی وەک جوڵانەوەیەکی میکانیکی داناوەو لەگەڵ یاساکانی سروشتدا بەراوردیکردوون. زمانی کردۆتە کیلیلی بیرو هەرچی جوانکاریو وشەسازی هەیە هێناونییەتە کایەوە. کردوونییەتە وانەی ئەزموونە کۆمەڵایەتییەکان. توانیویەتی مانەندێکی وردی چالاکیە کۆمەڵایەتیەکان بکاتو لە ئەزموونێکی زیندوودا ئەو چالاکیە جۆراوجۆرانەی گەیاندۆتە ترۆپکی ئاشکراکردن. بەو جۆرەی هەستو سۆزمان تێکەڵی ئەو چالاکیە ڕاستەقینانە دەکات، تاکو بتوانین ئەزموونی نوێیان لێدەرهێنجین، ئەمانە هێزێکی کۆمەڵایەتینو لە بەرهەمەکانی نالیدا بوونیان هەیە. ئەو ئەزموونانەن

بەردەوام کاریگەرییان هەیەو دەستگیری بەرفرەوانی زانستی کۆمەڵایەتی سەردەمەکەن. خۆی واتەنی:

لایقی مەخزەنی طەبعە هەموو کەنزی غەزەلم
قابیلی ضەربی ڕەواجە زەڕ و زیوی مەثەلم
(١٤:٢٨٨)

نالی هەستە کۆمەڵایەتییەکانی بە پێداویستییەکانی ژیانی مرۆڤەوە بەستوونەتەوە بەو مەرجەی هزر بەڕێیانەوە بەرێت. لەم ڕوانگە فەلسەفییەوە لە لایەنە کۆمەڵایەتییەکانی ڕوانیووەو شێوازی بیرکردنەوەشی داوەتە دەست هزرو لەوێوە نەخشەی کۆمەڵایەتی بۆ داڕشتوون. هزر لای نالی بووە بە پێشڕەوی هەستو کرۆکی سۆنگە کۆمەلایەتیەکانی پێدیاریکردووە، تاکو بیر بتوانێت ڕەخنەی بونیادنەرانەی بۆ بەجەستە بکات، چونکە بەرهەمەکانی نالی لە سەر دوو بنەمای سەرەکی وەستاون: خودیو بابەتی. بنەما خودییەکان بریتین لە بواری چێژی وشەئارایيو زانستو ڕۆشنبیریو ئەروا. بنەما بابەتییەکان بریتین لە سروشتی هەستی مادی، کە ناواخنی ئەم هەستە بە بەها کۆمەڵایەتییەکان ئاخنراوە[١٩:١٢٦] شاکارەکانی نالی لەم دوو بنەمایە خاڵی نییە. بەو وریایانە خۆی پێکیەوە

ئالاندوون‌و دەراوی رەوشت‌و ئایین‌و بیرکردنەوەی هزرمەندانەی پێوالاکردوون. لەم بەیتەدا، کە دەڵێت:

لۆمەیی (نالی)یی دێوانە مەکەن ئەی عوقەلا!
ئەمە موددێکە زەدەی لەطمەیی دەست پەرییە
(٥٨٧:١٤)

ئەو شێوە بیرکردنەوانەن، کە کردوونییەتییە هۆکاری هێنانەکایەی چەندین زاراوەی فەلسەفی‌و کۆمەلایەتی‌و پێگەیەکی ئەدەبی‌و فەلسەفی‌و ماریفەتێکی گونجاوی لە بونیادی کۆمەڵگاو رۆشنبیریدا پێدارشتوون. وەک ئەو پێگەیەی ئەمرۆ لە خاکی کوردستاندا بە پێگەی کلاسیکی ناسراوە. نالی سەرقافڵەو پێشرەوی دامەزراندنێتیی.

هەر کاتێک بمانەوێت لە بابەتێکی ئاوا بدوێین‌و بە سەردەمی گەشەکردنەکەیدا هەڵزنێین، ئەوە دوو راستی سەرەکی خۆی لە بەردەمماندا قوتدەکاتەوە: **یەکەمیان** تایبەتمەندییە. ئەم تایبەتمەندێتیە متمانە دەکاتە سەر شێوازی ئەو رەوشە هزرییەی لە دەوروبەرەکەوە گەشەی کردووە. **دوەمیان** لەو بواری گەشەو پێشکەوتنەدا، کە زۆر جار چەندین لکوپۆی وای لێدەبێتەوە پەلکێشی چەندین سۆنگەو لایەنی بۆچوونی جۆراوجۆرمان دەکات. بۆیە توێژینەوەش لەم مەزنە مرۆڤەی کورد بەرەورووی

چەندین تایبەتمەندی‌و سۆنگەی بیری جیامان دەکاتەوە. هەموو ئەو بابەتانەشی لە سەری ئەکۆڵینەوە لای نالی جێگەی خۆیی هەیەو یارمەتی فراوانی هزری کۆمەلایەتیمان دەدات بۆ گەشەی بنەما بابەتییەکان، تاکو لە روانگەیەکی دیارو ئاشکراو پێشکەوتووترەوە لێی‌بروانرێت.

لێکۆڵینەوە لەم راونەگەیەوە لە بەرهەمەکانی نالی هەندێک بابەت ئاشکرا دەکات، کە لە بری تەریببوونی لایەنە خودی‌و بابەتییەکان‌و بابەتەکان پابەندو ئاوێتەی ژیانی کۆمەلایەتی‌دەبن. نالی وەستایانە ئاوێتەی یەکتریکردوون. هەموو بابەتە نەگۆڕەکانیشی کردۆتە بنەمای ماریفەت. وەک سۆسیۆلۆژییەکی بە توانا هاتووە جیاوازیەکانی ئاسمان‌و رێسمانی ئاشکراکردووە. بە ئاشکراکردنی چالاکیەکانی مرۆڤ لەسەر زەوی، کە لە هەوڵدانی راستەقینەی باوەڕ بەخۆبوونەوە پێناسەی کردوون. نالی توانیویەتی زۆر بە دیقەت جەستەو دەروون پێکەوە بلکێنێت‌و جموجۆڵێکی کۆمەلایەتییانەی بداتێ. لە شاکارێکی نایابیدا دەڵێت:

خــــــاڵی بەینی چـاو و ئەبرۆت ئینتیخابی کاتیبە
یەعنی نــوقطەی فەرقی ئیبنو مــوقله ویبنو حاجیبە
عەیبو لەعبی خەڵقی کرد تا یاری خستە داوی خۆی
خـــەصمەکەی من کەلبی ئـاهو گیرە، خیرسی لاعیبە
لەشکری خەططی شـکستە و، تیپی زولفی تار و مار
پادشـــاهی حوسنی عـــالەم گیری هێشـــتا غـالیبە
(١٤: ٣٩٨_٣٩٩)

ئەمەیان خودی نالی خۆیەتی، چونکە هەوڵ ئەدات لە سەر ئەزموونەکانی ژیانی راستەقینە چێژ وەرگرێت. لای ئەم مەزنە ئەزموونەکانی ژیانی ئاسایی هەنگاوی یەکەمە بۆ والابوونی هزرو ئەیانکاتە هەوێنی شرۆڤەی بوون‌و بیرکردنەوەی لێبەرهەم ئەهێنێت، چونکە هەندێک خەسڵەت هەن بۆ نموونە: کێش، ماوە، بوون. ئەمانە بابەتی راستەقینە‌و لە ئەزموونی ژیانی مرۆڤدا ئەبنە هەوێن بۆ ئاشکراکردنی خەسڵەتەکانی‌تری وەک رۆح‌و رەنگ لە ژیاندا. (٤: ١٥٥-١٦٠) ئەمانە ماریفەتن‌و لەم شاکارەدا وەک نموونە ئەتوانین هەست بەم لایەنە بکەین.

یەک ڕەنگم و بێ ڕەنگم و ڕەنگین بە هەموو ڕەنگ
بـەم ڕەنگە دەبێ ڕەنـــگ ڕژیی عیشقی حەقیقی
(١٤:٦٥٥)

هاتووە حاڵەتە راستەقینەکانی بە رەنگ‌و رۆح تەریب کردووە. لە هەمان کاتیشدا ئاوێتەی یەکتری کردوونەتەوە. ئێمە تاوەکو ئێستا بنەمایەکی باشترمان نییە بۆ دانانی کێش‌و رەنگ بەو پێودانگەی نالی کردوویەتی. لە خوێندنەوەی هزری نالیەوە، کە سنووری رۆشنبیریی بە هزر پێوانە کردووەو راستییەکانی لەو روانگەیەوە داهێناوە. بەو شێوە بیرکردنەوەیە نالی توانیویەتی ئەو سەردەمە بۆ ئێستای ئێمە نوێ بکاتەوە. ئەتوانرێت درک بەو داهێنانەی بکەین. وەک ئاشکراکردنی شێوازی ئەو بیرکردنەوەی سۆسیۆلۆژییانەی لە داڕشتنی شرۆڤەی دیاردەکانی ئایین‌و باوەردا کردوونی، کە ئەیەوێت تۆفانی ئاگر باوەڕی مرۆڤ خۆی بیکۆژێنێتەوە. نالی ژیرانە لەگەڵ زانستە بنچینەییەکانی ئەو سەردەمەدا مامەڵەی کردووەو ئەو زانستانەشی بە ئەرکە کۆمەڵایەتییەکانی قورئانەوە بەستۆتەوە. هەتا ئەم رۆژگارە کەسایەتی ئایینی لەو روانگەیە باوەڕ بە زانست دێنێت، کە ئەو زانستە لە سنووری ئایین‌و کتێبە پیرۆزەکاندا ئاماژەیان هەبێت.

جۆشش و تابە لە نێو دیدەیی گریانمدا
چ تەنورێکە لە تەندورەیی طوفانمدا
(١٤:٨٩)

لە پاڵ ئەو باوەڕەدا خەڵکی بە هەموو شتێک زانیووە لە یەک کاتدا فاکتەرو لە هەمان کاتیشدا وەک دەرەنجام، کە توانیویەتی زۆر چمکی گۆڕانکاری لە خودی مرۆڤدا دەستنیشان بکات لە باسکردنەوە بیانپەڕێنێتەوە بۆکارو هەوڵی شرۆڤەکردنی بۆچوونو کردەوەشی تیادا بدۆزێتەوە. گۆڕانکاریەکانی سروشتی کردووەتە هۆی گۆڕانکاریی بابەتەکانیتری ژیانی مادیو بە بواری کۆمەڵایەتییەوەی لکاندوە. شتی چەسپاوی نەهێشتۆتەوە، تەنانەت خودی مرۆڤ خۆشی. ئەمە ئەو لایەنەیە، کە لە سەردەمی ئەفلاتونەوە زۆر بە ئاشکرا باسی لێوە کراوە، بەوەی تەنها شتێک، کە وەک خۆی بمێنێتەوە، باوەڕە. بابەتی سەرەکیی (بوون)یش هەر لە باوەڕدا دەبینرێتەوە. ئەو پێکهاتانەشی ئەیان بینین بە هۆی باوەڕەوە چڕ دەبنەوەو دەبنە پاڵپشت بۆ خودی باوەڕ خۆی. باوەڕ یەکەمین بابەتی سەرەکییە، کە بەرامبەر بابەتە جۆراوجۆرە هەست پێکراوەکان دەرئەکەوێت.(٣٢٥:١٢) نالی بە جۆرێکی یەکجار وردەکاری شوبهاندووە. دەڵێت:

طوطییی تۆ لە حیرصی دڵ داوی طەمەع دەکاتە مل
بولبولی من لە عەشقی گوڵ تەغنیەوو طەرەب دەکا
(١٠٠:١٤)

ئاستی کەسێتی کۆمەڵایەتی لای نالی لە تەنیای خود زیاتر بەرزبۆتەوە. ئەمەش ئەنجامی سەرنجی ئەو مەزنەیە لە وردبوونەوەی دیاردەو سیمای ئەو وێنەو بابەتانەی، کە لە بارێکی نەزۆکو سەرەتای قەتماغە بەستنەوە هەنگاوی ناوە بۆ جووڵاندنو گەیاندوونی بە ئاستێکی وا وەک باخی پڕ بۆنو بەرامەو زیندوێتی پڕ بەها بە ئێمەی ناساندووە.

شیعر لای نالی وەک رۆشنبیرییەکی زیندووە بۆ مەرامی دڵسۆزیو خەمخۆریو ئاشتیو وریاکردنەوە بە دەماغدا دەدات، ناجۆریو گرێی دەروونیو کۆمەڵایەتی تیادا هەست پێناکرێت. بۆیە جۆرە پابەندبوونێک لای ئەم مەزنە بەدیدەکرێت، کە دەتوانێت ئەو پابەندبوونە لە ئاستی دەربڕیندا، یان لە هەموارکردنی هەر جموجۆڵێکی خۆییو نووسینو ترپەی دڵی شاعیرانەیدا بە ئاوازێکی کۆمەڵایەتی رەسەن گوێ بیستی بینو گۆرانی ژیانی لەگەڵدا بڵێینەوە. ئەو ئاستە کۆمەڵایەتییە گەورەو بەرچاوەی لە شیعری نالیدا دەبینرێت ئەو وزە گەورەیەیە، کە بە گۆڕانکارییەکانی مرۆڤو کۆمەڵگای کوردی پێودانگی کردووە، بۆ بەخۆداچوونەوەو لە واتای راستی گەیشتنو شێوازی فێرکردنی نوێ نەک بە واتای سنوردارکردنی. بەپێی ئەو شاکارانەی بۆ ئێمەی کردووە

بە بنەمایەکی گرنگی رۆشنبیری نەتەوەیی خۆی مرۆڤێکی بەکاروکردەوە بووە. ئەگینا چۆن ئەو شاکارانە هاواری تازەگەری دەکەن‌و داوای شکاندنی ماتەم دەکەن باوەش بە نوێبوونەوەدا ئەکەن:

ساقی! بە مەیی کۆنە لە سەر عادەتی نەو بە
بشکێنە بـە یەک نەوبە دوصەد ماتەمی تەوبە

(۳۹۱:۱٤)

خوێنەرو بیستەری شیعرەکانی نالی لەو سەردەمەوە تاکو ئێستا ئەیانکاتە خاوەن هۆشێکی کۆمەڵایەتی‌و لە چەند بواری بیرو بۆچوونی دیاریکراودا لێوانلێوی ماریفەت‌و راستگۆییان ئەکات. ماریفەتێک، کە توانایی‌ی چارەسەری چەندین گۆشە نیگای گێچەڵ سازکردنی هەبێت. ئەو شاکارانە وا دەکەن، کە بەرەو بیرکردنەوەیەکی‌تری ژیان هەنگاو بنێیت. بە هەمان شێواز وەک خودی ئەو مەزنە خۆشت پێناسە بکەیت. چونکە هەستی راستگۆیی‌و دڵسۆزی‌و دادپەروەری کۆمەڵایەتی لە مرۆڤدا زیاد ئەکەن، هەست بەو تەکنیکە هونەریە شیاوە دەکەین، کە ژیانی رۆژانەی پێبەرێوە دەچێت، هەست بە ناخ‌و دەروون‌و رەواڵەتی لێپرسراوان دەکەین، بە هەمان ئازایەتیەکەی نالیەوە ئەتوانرێت بەرەورووبان بووەستین. سڵ لە ناجۆریەکان نەکەینەوە. لە هەمان

کاتیشدا هەست بە تەکنیکێکی سۆسیۆلۆژییانە دەکەین، کە ئەم جۆرەیان پاڵنەرێکی راستەوخۆیە بەرەو راستکردنەوەی هەقیقەتەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و هەوڵی گۆرانکاری شایستە هەڵویستە جوانەکان دەخوێنەوە. لایەنە نا دروست‌و ناجۆرەکان بە ئاشکرا بەلاوەئەنرێت. ئەمە خۆی لە خۆیدا هۆش هاتنەوەیە بە جەستەدا. لەوە بە دواوە خۆشەویستیی بۆ دەستەواژەکان زیاد دەبن‌و گەڕان بە دەریای بیرکردنەوەی هزریی نالی‌دا دەست پێدەکرێت. ئەم هەستە دێوەزمەکانی چەقین بەلاوە ئەنێت‌و هەوڵی راستەوخۆ بەرەو گۆڕانکاری دەدات.

نالی بەکارهێنانی تەکنیکی ئاڵاو واڵای گەشەو پێشکەوتنی بیرکردنەوەیی لە هۆشەوە بۆ لەباربردنی چەقبەستن بەرجەستە کردووە. چونکە ئەو مەزنە لە هەموو دێڕە شیعرێکدا دیپەکی کردۆتە سەر رەواڵەت‌و لە ناوەڕۆک دوورنەکەوتۆتەوە، هەردووکیانی بە واتای دیاریکراوەوە بەستۆتەوە. لە نەبوونی رەواڵەت لە نێوەڕۆکدا دیدێکی‌تری خستۆتە سەر رەواڵەت بەو شێوازەی لە نێوەڕۆک دانەبڕێت. نموونەی ئەم لایەنە لە شاکارێکی بە بەهادا ئاشکرایەو دەڵێت:

بۆ تۆزی رەهت دیدە سەقاوو موژە جاڕووب
ترســـــام کە لە پێت چێت دەمی جێت بماڵم

(۲۸۷:۱٤)

هەموو ئەو بابەتە رەواڵەتیانەی لە کرۆکی چەند بابەتێکی ژیانی کۆمەڵایەتیو خۆشەویستی مرۆڤانەی راستەقینەی پڕ واتا دەرخستووە. بە هەمان شێوە خۆشەویستی نالی بۆ نیشتمانەکەی لەو سۆنگە سۆسیۆلۆجیەوە زۆر ئاشکرایە. بەڵام وەک دیارە زیاتر لە دوای سەردەمی بەجێهێشتنی نالیەوە دەرکەوت بەهۆی ئەو گۆڕانکاریانەی، کە بە سەر رەوشی ناوچەکەو سەردەمەکەدا هاتن.

داهێنانەکانی نالی لەم بوارە مرۆڤایەتیو وڵات پەرستییەوە ئاشکرایە، کە بنەمایەکی مێژوویيو پێویستی بۆ نەتەوەکەمان دارشتو باکورو باشورو رۆژهەڵاتو رۆژئاوای کردە خاوەنی زمانی خۆیان. ئەو کاتەی هەموو مەرجە خۆیيو کۆمەڵایەتییە بابەتییەکان لە تواناکانی ئەو مەزنەدا ئاشکرا دەبن، هەوڵی تێگەشتنو دەربڕینی دەدرێت، بەش بە حالی خۆی رەوتی کاری داهێنارانەی لە دوایەو لە سنوورێکی دیاریکراودا ناوەستێتەوە. نالی بە کردەوە کردونییەتە بنەما بۆ سەرتاسەری وڵات، نەک تەنها لە شیعردا، بەڵکو لە تەواوی ئەو زانیاریە مرۆڤایەتییانەی دەسەڵاتی بە سەردا هەبووەو بە دەستی هێناوە.

لە کۆتاییدا هەر ئەوە ماوە دووبارەی کەمەوە، کە خۆی دەڵێت:

"یا توربەتێ، یــا غوربەتێ بــا رێ بشکێنین
هەر مونتەظیرە (نـالـی) ئەگەر مرد و ئەگەر ما"
(١٢١:١٤)

❋❋❋

سەرەنجام

ئەم لێکۆڵینەوەیە تێڕوانینو ئاماژەیەکە بۆ ئاشکرابوونی چەمکێک لە ناوەڕۆکی ئەو کەنووە گەورە پڕ فەرهەنگە ماریفەتەی ئەمڕۆ لای ئێمە بە نالی ناسراوە. ئەم داهێنەرە هەوڵیداوە ژیانی سروشتیو کۆمەڵایەتی لە چەند بوارێکی زیندوودا بە بەرهەمی شیعری، وەک ئەوەی تاکو ئێستا لەبەردەستی ئێمەدایە، رێک بخات.

لەم تێڕوانینەوە ئێمە بە کورتی لە کەسایەتییو داهێنانو رۆشنبیریو بواری زمانەوانیو روانگەی کۆمەڵناسییەوە لە نالیو بەرهەمەکانی دواوین گەشتووینەتە ئەم دەرەنجامانە، کە لە لێکۆڵینەوەکەدا بە پێی ئەو بۆچوونانەی باس کراوون دەردەکەوێت، کە بیرو هەستی گونجاو بوون بە بنەمای پێگەیاندنی کەسایەتییی نالی. لە هەمان کاتدا ئەو توانایانەی بۆ گونجاندنی رەفتاری خۆییو بەرهەمەکانی بەکارهێناون. تاوەکو لەگەڵ گەشەی تەمەنو جەستەو هزردا بە بەردەوامی پێشیان بخات. هەروەها ببێتە مایەی ئەو بەرجەستە بوونی کەسایەتییە، کە بتوانین توێژینەوەو تێڕوانینو بەدواچوونی وردی لە سەر بکەین.

لە شرۆڤەی بەرهەمەکانی نالیەوە بۆمان ئاشکرا دەبێت، خەسڵەتی کەسایەتیی وەک کردارێکی سایکۆلۆجیو فیزیکی بوون بە ئاماژەی وزەیەکی زۆری دەروونی؛ بە تواناییەکی پتەوەوە گواستوونیەتییەوە بۆ دەرەوەی خودی خۆییو کەسایەتییەکی کۆمەڵایەتی پێیگەیاندووە.

لێرەوە نالی ئەو بوارانەی ئاشکراکردووە، کە لە ژیانی ئاساییدا بوونی هەیەو کەمتر درکیان پێ ئەکرێت. ئەو درککردنەی کردۆتە بنەمای فەرهەنگی کەسایەتیی خۆییو چەندین پەیوەندیی چالاکیی لە سەر کەڵەکە کردوون؛ بە بەرهەمی زیندوو هەستو نەستی دەروونیی خوێنەری خۆیی خستووەتە جموجۆڵ. لە بەرهەمەکانییەوە گەورەیی تواناو ترۆپکی کەسایەتییەکەی ئاشکرا دەبن.

کەسایەتیی نالی بە دوو پێکهاتەی سەرەکی: مادیو کۆمەڵایەتی، یاخود ستوونیو ئاسۆیی خەملێنراوە. لە هەموو لایەنێکی بۆچوونو فێرکردنو ماریفەتەوە هەڵی سەنگاندوونو بە دەستەواژەو هەڵسوکەوتی شایستە دیاریکردوون، واتە لە لایەنی مادیو کۆمەڵایەتییەوە، لایەنی سێیەمی بەرجەستەکردووە، کە بریتیە لە توانایی دروستکردنی پەیوەندییەکی هاوسەنگو بەردەوامو

بوونەتە فاکتەری گواستنەوەی چۆنیەتی ئەو دوو پێکهاتەیەی کەسایەتیی نالی لەم سەردەمەدا. بە پێی شرۆڤەی بەرهەمەکانی وێکچوونێکی یاسایی‌و سایکۆلۆژی‌و سۆسیۆلۆژی لە کەسایەتیی نالیدا دەرئەکەون. هەرچەندە ئێمە گەنجینەیەکی پێویستمان لە ژیانی مێژووی کەسایەتیی نالی لەبەردەستا نییە، جگە لەو بەرهەمانەی تاکو ئەمڕۆ لەبەردەستماندان. بۆیە لە ڕوانگەی ئەو یاسایانەوە بە پێی بەرهەمەکانی بێت کەسایەتیی نالی چەند خاڵیکی تیادا دەستنیشان دەکرێت، لەوانە لە بواری درککردنی بیری ریالیزمدا زۆر چالاک بووە، هەڵوێستی ئاشکراو روونی لە سەر دەربڕیوە. لە هەر روویەکی پێویستی‌و پاڵنەرو هەستو سۆزەوە ئەڕیستۆ ئاسا خۆی خۆی ناسیوەو خۆیی بەلاوە پەسەند بووە. ڕێزی خۆیی لە ترۆپکی ڕێزی مرۆڤانەدا داناوە، هەر لەو ڕێزەی خۆیەوە مامەڵەی شیعری لەگەڵ بابەتو کەسایەتیەکاندا کردووە. ئەمە وای لە نالی کردووە بەردەوام پەیوەندی مادی‌و کۆمەڵایەتی دروست برەو پێبداتو لێرەوە توانا گەورەکەی خۆی بۆ ئەو بەرهەمو داهێنانانەی تاکو ئەمڕۆ لە بەردەستی ئێمەدان خستۆتە کارو ئەتوانرێت خودی ئەو کەسایەتییە دیارەی تیادا دەستنیشان بکرێت.

ئەوەندەی لە نێوەڕۆکی شیعرەکانییەوە بۆمان ئاشکرایە، رۆشنبیری بریتییە لە دوو بەشی سەرەکی، کە بەشێکیان مادیەو ئەویتریان کۆمەڵایەتی، ئەم دوو لایەنە هەردووکیان لە شیعرەکانی نالی‌دا ئەتوانرێت جیا بکرێنەوە. بەشە مادییەکەی هەموو ئەو شاکارانە دەگرێتەوە، کە باس لە بنەو بارگەی مادی مرۆڤو ژینگەو سروشتو هەر بابەتێکی‌تری مادی ئەکەن. بەشەکەی‌تریان هەموو ئەو شێوازانە دەگرێتەوە، کە بریتین لە خۆشەویستی‌و سۆزی دەروون‌و مامەڵەی کۆمەڵایەتی‌و ئایینی‌و بەرەوڕوو بوونەوەو بە تەنگەوە هاتن‌و بوارە مرۆڤایەتیەکانی‌تر. ئاستو توانایی نالی لە بوارەکانی تیوری بونیادی رۆشنبیری، شارستانی نزیکمان دەکاتەوە، ئەکرێت وەک بنەو هێزێکی کارای ئەو بوارانە لێیان‌بڕوانین.

نالی وەک هەر مرۆڤێک لە هەوڵی دروستکردنی پەیوەندیدا بووە. لەم روانگەیەوە چەمکەکانی رۆشنبیری، شارستانی، کولتووری کۆمەڵگای لەو روانگەیەوە وەک ئەلفابێت رێکخستووە، ئەم لایەنە لە سەرەتاکانی ژیانی خۆیەوە دەستپێئەکات، بەوەی ئاشکرایە، کە بەردەوام لەگەڵ نووسین‌و کتێبو خوێندنەوەدا ژیاوەو مامەڵەی کردووە، شارو دێهاتو مامۆستای بە توانایی

دۆزیونەتەوەو هەوڵی تەواوی فێربوونیداوە، ئەمەش بۆتە ئەو فاکتەرەی، کە دیدو هەڵوێستێکی تایبەتی لە بواری رۆشنبیری کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگاکەیدا پێ بدات، بەو جۆرەی ئێستا ئێمە ئەتوانین لێی بدوێین. زۆر جار وای لێهاتووە بۆ دەوڵەمەندی بیرو گەشەی ئەو رۆشنبیرییە پەنای بۆ بابەتی بێگانە بردووە، یاخود هەوڵی کێبەرکێی زیندووی بە بنەمای لەگەڵدا داون، وەک ئەو شیعرانەی بەرەوڕووی کەسانی بە تواناو دەسەلاتدارو شاعیرانی بە توانایی پێش خۆی کردوونەتەوەو سەرکەوتنی تیادا بە دەستهێناوە.

لە ئەنجامی ئەو ئەزموونە بەرفرەوانە روونبیرییەی نالی خاوەنی بووە هەوڵی بەدەستهێنانی زیاتری تیادا داون تا گەیاندوونی بە ترۆپکی سەرکەوتنی ئەو کێبەرکێیە. هەوڵیداوە خۆی زاڵبکاتو بێ ئارایش لە سەر شانۆی ژیان رۆڵی بەردەوامی راستیو خۆشەویستیو پێگەیاندنو گەشەو پێشکەوتنو گۆڕانکاری ببینێت. زۆر جار لە داڕشتنی ئەو رۆڵە شارستانییە راستەقینەیەدا چەندین ئاماژەی لاوەکیو نادیارو هەژێنەری وەک مەتەڵ لە بیری کۆمەڵایەتی ئێمە ئەدات. ئەو ئاماژانەی کردۆتە کۆمەڵە بنەمایەکی ستونی لە خودی رونبیریدا بۆ پێگەیاندنی بیری مرۆڤایەتی تا رۆشنبیری، شارستانی

کۆمەڵگای پێ دەوڵەمەند بکات. ئەمەش لەو توانا بێهاوتایەی نالیدا دیارە. لەو کاتانەدایە، کە ئەچینە نێو بەرهەمەکانی ئەم داهێنەرەوە. ئەو کاتە ئەکرێت لە هەژاندنی هزرمانەوە پرسیار بکەین، یاخود چەندین پرسیار یەخەمان ئەگرێت، بەوەی نالی لە رووی رۆشنبیری، شارستانی، کولتووری خۆماڵییەوە هەوڵیداوە بنەیەکی تۆکمە داڕێژێت، زۆر بواری ئەم لایەنە بکاتە بەڵگەو بۆ نەوەکانی پاش خۆی جێبهێڵێت.

لە سەرەنجامی وردبوونەوەو بەدواچوونەکاندا بۆ بنەماکانی داهێنان لای نالی، دوو رای جیاواز دەرئەکەون. یەکەمیان لەو رایە نزیکمان دەکاتەوە، کە دیاردەی داهێنان لای ئەم شاعیرە سایکۆلۆجیی-کۆمەڵایەتییە، نەک سروشتی. چونکە لەم رایەوە دەستەواژەیەکی تەمومژاویو تواناییەکی سروشت پێدراوی نادیار دەردەکەوێت، کە داهێنان بە لادانو ناوازە ناوزەندکراوە لە باسو خواستی ئاسایی رۆژانە تێپەڕیان ناکات. لەبەرئەوەی گرنگیی بە فاکتەری دروستبوونو پێگەیاندنی رووی کۆمەڵایەتیو رۆشنبیری، شارستانی نادات. تا بەدواچوونی بنەما هزریەکانی داهینانو هەلی بواری ژینگەی مادیو کۆمەڵایەتی بەرفرەوانتر بکات. لە رای دووەمدا داهێنان کردارێکی هزری (مۆخە) وەک

هەموو ئەرکەکانی‌تری هزر وایە، کە مامەڵە لەگەڵ ژینگەی دەوروبەری مادی‌و کۆمەڵایەتیدا ئەکات‌و بنەی رۆشنبیری دائەرێژێت، ئەوەشی ئاشکرایە، کە لە بەرهەمەکانیدا نالی لە هەوڵی بەردەوامی شرۆڤەکردنی دەوروبەری مادی‌و کۆمەڵایەتی خۆیدا بووە. لە هەر رووداوێکی خۆش‌و ناخۆشدا، لە فاکتەر گەڕاوە. لە هەمان کاتیشدا هەوڵی داوە لە رێگای ئەو توانا زمانەوانییە زۆرەیەوە، کە هەیبووە، بە شێوازێکی داهێنەرانە بەرەو سۆنگەی پەسەندیان ببات. ئەمەش بریتییە لە رەسەنایەتی. بە یەکێک لە خەسڵەتە سەرەکییەکانی داهێنانەوە وابەستەیە. بیری هزرمەندانەی داهێنەرانەو رەسەنایەتی واتای دەگمەنیی ئەگەیەنێت. ئەمەش خاڵی هاوبەشە بۆ ناسینی بواری داهێنان‌و داهێنەر، کە بە بەردەوامی‌و درێژەپێدانی خوێندنەوەی خودی شاعیرانەی، ئەو واتاو سەلیقە جۆراوجۆرەی تیادا دیاریکردووە. بە تایبەت لە بوارەکانی خستنەڕووی ئاستەنگ‌و بەدواچوون‌و چارەسەردا بۆ ئەوەی بتوانێت بە شێوەیەکی گشتی بۆ گەشەو پێشکەوتن‌و گۆڕانکاری لە کەسایەتی‌و کۆمەڵگادا برەویان پێبدات. داهێنانی نالی لەو پێودانگەوە دیارە، کە لە فاکتەرە مادی‌و کۆمەڵایەتییەکان‌و چەسپاندنی توانایی بەرفرەوانی بیری خۆیەوە بووە بە

خاوەنی بڕیاردان. بەم فاکتەرانە توانیویەتی نەمری خۆی لە داهێنانە پڕ واتاکانیدا بهێڵێتەوە. لە ئەنجامی ئاوێتەبوونی ئەو تواناو هێزو پێزە هزری‌و فیسیۆلۆجی‌و جەستەییەی خاوەنی بووە، لەگەڵ زانست‌و دیدی کۆمەڵایەتی‌و سروشتی خۆیدا کردوونی بە بنەمای ئەو داهێنانەی، کە ئێمە لە شاکارەکانیدا بەرچاومان ئەکەون.

لە بواری زمانەوانیدا دەرئەکەوێت، کە نالی دەسەڵاتێکی بەرفرەوان‌و گەورەی لەو بوارەدا هەبووە. لە ئەنجامی ئەو شارەزاییە زۆرەوە پەیدابووە، کە لە زمانەکانی‌تری وەک تورکی‌و عارەبی‌و فارسیدا هەیبووە، تا ئەو رادەیەی بنەما زانستیەکانی ترۆپکی زمان ناسی لێ گواستونەتەوە بۆ نێو زمانی کوردی‌و سنووری توانای خۆیی پێدیاریکردووە. لە رێگەی گۆڕینەوەی بارە مادییەکانی خودی زمان بۆ لایەنی کۆمەڵایەتیەکان‌و بە پێچەوانەوە.

زمانی نووسین‌و ئاخاوتن جیاوازن لە یەکتر. ئەم جیاوازییە نالی دەستنیشانی کردووە. چونکە ویستوویەتی بنەو پێکهاتەی نەتەوەیی‌و زمانەوانی کوردی داڕێژێت. بۆ ئەو سەردەمە زمانی کوردیی لە ئاستی خۆی زیاتر بەرزکردۆتەوە. لەم کارەی، کە کردوویەتی هەژێنەرەکانی ژێی دەنگ‌و گۆڕانکاری‌و شێوازی ئاخاوتنی هێناوەتە کایەوەو بەرەوڕووی هەموو نەتەوەی کردۆتەوە. بە

جۆرێک، کە زمانی نووسیی کردووە بەو پێودانگەی ڕەوشی ناوازەو دزێوی خستووەتەڕوو. ئەو کاتانەی ئەم مەزنە بەیتێکی شیعری نووسیووە گوێی بە دەوروبەرو هێرش نەداوە بە هەندی ڕاستی بەردەوامبوون، بۆیە توانیویەتی ڕەوشی زمانەوانی پەرەپێبداتو بەرەو کاریگەریو بەرەوڕوبوونەوەی ڕاستەوخۆی دەرەکی بکاتەوە تا چاودێریی گەشەکردنەکە بکات. لە نامەو نووسینەکانی بۆ دەرەوەی کوردستان ئەم خەسڵەتە بەدی ئەکرێت. هەر چەندە بڕێکی کەمی بە دەست ئێمە گەیشتووە.

زمان بنەماو پێکهاتەی بوونی نەتەوایەتییە. بۆیە لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکەدا دەرکەوت، کە نالی چەند ئاستێکی گرنگی لە بەکارهێنانو داهێنانی زمانی نووسینی کوردیدا ڕەچاوکردووە. بنەمای چاودێریی لە بەرهەمەکانیدا ئاشکران، کە بریتین لە دوو بەش: بەشێکیان کرۆکێکی کۆمەڵایەتییان هەیە، کە لە چالاکیی زمانەوانی کۆمەڵایەتیدا ڕەنگ دەدەنەوە. بە تایبەتی لە بواری خوێندندا.

بەشی دووەمیان بریتییە لەو ئاستە دیاریکراوەی، کە لە هۆکارە مادییەکانەوە گواستویەتییەوە بۆ پەیوەندیی زیندوو، چ بە بەراوردکردن، یاخود وەک بێژەرو گوێگر،

یاخود وەک گواستنەوەو تێگەیاندنی پەروەردەیی. لە بەشی دووەمدا چوار خاڵی ئاشکرا لە کاتو سەردەمو نووسینو درکاندندا لە بەرهەمەکانی نالیدا تێبینی دەکرێن.

ئاستی هەڵسوکەوتی زمانەوانیش لای نالی دوو بەشە. بەشێکیان بۆ بەرزی ئەو کاردانەوانەیە، کە بە بابەتەکانەوە لکاوە، وەک هەڵبژاردنی ئەو پەیوەندییانەی لە داڕشتنی زمانەوانیدا کردوونی بە ئاماژەو بابەتی نوێی پێ دروستکردوون. بەشەکەیتریان پابەندی بەشی یەکەمە، وابەستەی ئەو لایەنەی کردووەو توانیویەتی بە شێوازی هەڵوێستەوەی بلکێنێت.

ئاستی دەقو واتاش، کە لای نالی بریتییە لە پێکەوە لکانی بابەتەکان وەک ئامادەکردنی بابەتو داڕشتنو پێکەوە لکاندنی ڕوونکردنەوە، یاخود واتاو مەبەست گۆڕین بە دیاریکردنو بەکارهێنانی وریایانەی بواری ئاماژەکردن. ئەم ئاستەیان لە تێڕوانینی هەموو بابەتەکانی نالیدا لە ڕواڵەتو کرۆکو لایەنە دەروونییەکاندا دەردەکەون. چۆنییەتی ئاستی باوەڕو دەربڕینی ئەو بنەمایانەی بە بەراوردکردنێکی شیاستەوە هەڵبژاردووە. تێڕوانینی سۆسیۆلۆژییانە لە بەرهەمەکانی نالیدا زۆر بەرفرەوانە، کە دەکرێت چەندین سۆنگەی تیادا

دەەستنیشان بکرێت. لەو زاراوە سۆسیۆلۆژییەوە نزیکمان دەکاتەوە، کە ئاماژە بە ڕێکخستنە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگا دەدەن. ئەم لایەنە لە ڕێگای تێبینیو هەستی هەڵسوکەوتو گەشەی بیری خۆیەوە پێی گەیاندوونو بە پێی کاتو سەردەم گۆڕانکاریی بە سەردا هێناون. لەو تێڕوانینەوە دەردەکەوێت، کە نالی خۆی لە تۆڕێک پەیوەندیی لە چەمکە کۆمەڵایەتی، ئایینی، ئابووری، نیشتمانی، زمانەوانی... هتد ئاڵاندووەو شێوە بازنەیەکی دامەزراوەیی کۆمەڵایەتیی بۆ تاکەکەس داڕشتووە، کە دەتوانرێت وەک ئاماژەی پێکهاتنی بونیادو سیستەمی کۆمەڵایەتیی ئەو سەردەمە بۆ ئێستاو داهاتوو سوودمەند ببێتو بەردەوام خەسڵەتەکانی پێگەیشتنی تیادەستنیشان بکرێت. ڕێچکەی مەبەستی نالی هەژاندنی کرداری هەڵسوکەوتو ڕێکخستنی ژیانی مادیو کۆمەڵایەتیبووە. دیدی سۆسیۆلۆژی لای ئەم شاعیرە لەو بوارانەدایە، کە لایەنەکانی کەسایەتییو ڕوونبیریو داهێنان لە ڕێگای زمانەوە بۆ واتایەکی شایستەو پەسەندی بواری ژیانی کۆمەلایەتی بگوێزێتەوە. کردوونی بە واتاو بنەمای زانستی کۆمەڵایەتی بۆ نەوەکانی سەردەمی خۆییو پاش خۆی، کە تا ئێستا بە بەرزی ماونەتەوە.

نالی چمکێکی چۆنییەتی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانی مرۆڤایەتیی دیاریکردووە. لەو خاڵەوە بە شێوەیەکی ئاشکراتر لە بەرهەمەکانییەوە چۆنیەتیی بەدەستهێنانی خەسڵەتە کۆمەڵایەتییەکانی مرۆڤی لە کۆمەڵگای کوردەواریدا دەستنیشان کردووەو بیری گەشەسەندنی پێوە لکاندووە، تا ئەو کاتەی کردوویەتی بە پێناسەی بنەماکانی پێکهاتەی کۆمەڵگا. هەروەها توانیویەتی چەمکەکانی ڕۆشنبیری، شارستانیەتی، کۆمەڵایەتیمان بۆ ئاشکرا بکات. جگە لەوە، توانیویەتی پێگەو ڕێوگەی شیعری کلاسیکیی کوردی لە ناوچەکەدا دیارییبکاتو بیکاتە جێگەی سەرنجی دەوروبەر. نالی زۆر لایەنی بنەما سۆسیۆلۆجییەکانی کەسایەتی لە بەرهەمەکانیدا هەڵچنیووە. لەو پێگەو ڕێگاو توانای ڕوونبیرییە کۆمەڵایەتیەی باوەی نێوخۆو دەوروبەری خۆیی تێکەڵی پێکهاتەی کەسایەتیی کۆمەڵایەتی کردووە؛ کردوونی بە کارلێکێکی کارا بۆ دەوڵەمەندبوونی ئەزموونی گەشە کۆمەڵایاتییەکان. بە تایبەت ئەوانەی ئاماژەی واتاداریان بۆ ئەو مەبەستە هەیە. نالی لێرەوە توانیویەتی لەگەڵ ژینگەی کۆمەڵایەتیدا بیگونجێنێت، بەردەوام لە دیدو بۆچوونو واتای نوێدا خۆیمان لەگەڵدا نوێ بکاتەوە.

دیارە هیچ باسو لێکۆڵینەوەیەک بێ کەمو کورتی نابێت. ئەم باسەی ئێستاش بێ ئەو لایەنە نایەتە بەر. بۆیە هیوادارم کەسانیتر بە دیدو بۆچوونی شیاوترو زیندوترو بە چاوێکی رەخنەگەری بونیادنەرانە بتوانن باسو لێکۆڵینەوەی گەورەو بە هێزوپێزتر بۆ کەنووی فەرهەنگی نەتەوەکەمان دارێژن.

***

●●●

سەرچاوەکان:

١. د. بني يوسف، الاسس الفسيولوجيه للسلوک، چاپی یەکەم، چابخانەی دارالشرق للنشر، بيروت، ٢٠٠٨.

٢. حلمي، مليجي، علم النفس المعاصر، دار النهضة المصرية، چاپی دووەم، ١٩٧٢.

٣. دورکهايم، علم الاجتماع والفلسفة، ترجمة حسن أنيس، چاپخانەی أنجلو المصرية ١٩٨٠.

٤. د. معن خليل، علم الاجتماع و الفن، چاپخانەی دارالشرق عەمان، ٢٠٠٠.

٥. نوری جەعفەر، الاصالة في مجال العلم والفن، چاپخانەی التحرير، بغداد، ١٩٧٩.

٦. د. نوری جعفر، الفكر طبيعته وتطوره بەشی دووەم چاپخانەی التحرير، بەغداد ١٩٧٧ .

٧. د. عبدالرحمن محمد عيسوي، دراسات في علم النفس الاجتماعي، چاپخانەی دار النهظة، بيروت، ساڵی ١٩٧٤.

٨. د. قيس و د. عبدالمنعم الحسني، النظريات الاجتماعية، چاپخانەی الموصل، ١٩٨٥.

٩. د. قيس نوری، الحضارة والشخصية، چاپخانەی الكتب للطباعة والنشر، زانکۆی موسڵ،١٩٨١.

١٠. كلايد كلاهون، الانسان في المرآة، ترجمة د. شاكر مستەفا سەليم، چاپخانەی، الاهلية، بەغداد،١٩٦٤.

١١. ليفى شتراوس، مقدمة في الانثروپولوجيا الاجتماعية، وەرگێڕانی د. شاكر مستەفا سەلیم، چاپخانەی شؤن الثقافية للنشر، بەغداد، ١٩٨٣.

١٢. لوبون غوستاف سر تطور الامم، ترجمة أحمد زكي زغلول باشا، دارالنفاس، بيروت، لبنان،١٩٨٧.

١٣. معجم العلوم الاجتماعية، أعداد نخبة من الاساتذة المصريين، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٧٥.

١٤. مەلا عەبدولكەریمی مودەڕیس، دیوانی نالی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد،١٩٧٦ .

١٥. محمد سعيد مضية، البايولوجي الاجتماعي في الابداع الفني، مجموعة مقالات مترجمة عن الانكلزية، دار إبن رشد للنشر والتوزيع، عمان، ئوردون، ١٩٩٨.

١٦. النكلاوي، التغير والبناء الاجتماعي، چاپخانەی قاهره الحديثة، ميسر، ٢٠٠١.

١٧. قاسم حسين سالح، الابداع في الفن، چاپخانەی دار الشؤن الثقافية العامة، چاپی دوەم، بەغداد، ١٩٨٦.

١٨. عاطف وصفي، الثقافة والشخصية، چاپخانەی دار المعارف ممصر، چاپی دووەم ١٩٨٧.

١٩. محمد حماسة عبدالطيف، اللغة وبناء الشعر، قاهرة، ١٩٩٢.

٢٠. سعدالدين كليب، مدخل الى لاتجربة الجمالية،لاهيئة العامة السورية للكتاب، ديمشق،٢٠١١، ص٢٥.

21.- Ason Griff , the recruitment and socialization of artis , london , 2010.

22.- Breese, urbanization , london , 2006.

23.- E.hardd, the sociology of urban living routledgeand. keganpau,london .

24.- Henslin , jamens , essetialsof sociology , perss, London , 1996.

25.- mayar, Emotional Intelligence Imagination,Congnition and presonality , london , 2009.

26.- Ogbqren , Nimakoff , hand book of sociology , london , 1991.

27.- Paul. R.E. eadings in urban sociology , london , 1988 .

28.- RoosFitzoerald , social chenge , london , 2001 .

29.- Richard , Schafer , macraw sociology , newYork , 1992 .

سەرچاوە گشتییەکان:

- www.ahwar.org.30

- www.wikipedia.org.31